सांख्य कारिका

Sp/3

॥श्रीः काशीविश्वनाथपुरीमेढ्ढिराजगणेशकेपासदाऊअग्निहोत्रीके इहांसिद्धविना
यकयंत्र कारिकातिसपरशाङ्कृतत्वकौमुदीतिसपरयतीक्षनदीकापंचधारीछापीगयीलिखा
बाबूलालसकुल छापनवालामनि जिसेलेनीहोयउसेढ्ढिराजगणेशकेपासदाऊअग्निहोत्रीके
दुकानपरमिलेगीश्रीसंवत१९३३ प्रारम्भः॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ जेंयन्प्रसादज्जनित्यमात्मानमशरीरिणं विजञ्ञेतान्गुरुन्भक्त्यानमामिकरुणाकरान् १ सांख्यसप्ततिंव्याचिख्यासुराचार्यवाच-
स्पतिमिश्रः प्रारीप्सितग्रंथस्यनिष्प्रत्यूहपरिसमाप्तिप्रचयगमनाभ्याशिष्टाचारपरिपालनायप्रधानस्यपुंभोगापवर्गार्थप्रवृत्तिलक्षणासांख्यशास्त्रतात्पर्यैक
थ्यन् प्रकृतिंपुरुषांश्चनमस्यति अजामेकामिति नजायतइत्यजामूलप्रकृतिः तांनमामइत्यन्वयः ननुतस्याः सद्भावेप्रमाणाऽभावान्निर्विषयत्वेनमस्कारस्येत्य
तआह वह्वीःप्रजाःसृजमानामिति विमताःप्रजाःसुखदुःखमोहात्मककारणपूर्विकाःतदन्वितत्वात् यदित्यंतत्तथायथामृदन्वितंघटादिमृत्कारणपूर्वकंत
थाचेताः प्रजास्तस्मात्तथेतिप्रकृतिसिद्धेर्ननिर्विषयत्वेनमस्कारस्येतिभावः ननुकार्योनेकत्वात्कारणानेकत्वमित्याशंक्याह एकामिति नन्वेकस्याः प्रकृतेः स
धनसामग्रीव्यतिरेकेणविचित्रजगन्निर्माणकर्तृत्वंतत्रसंभवतीत्याशंक्याह लोहितेति लोहितकृष्णशुक्लशब्दैरजस्तमःसत्त्वानिगुणवृत्त्याऽभिधी
यंते रंजनात्मकत्वाल्लोहितंरजः आवरणात्मकत्वात्कृष्णंतमः प्रकाशात्मकत्वात्शुक्लंसत्त्वंतेषांगुणानांसाम्यावस्थात्रयवधैर्व्यपदिश्यते

श्रीगणेशायनमः अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णांवह्वीः प्रजाः सृजमानांतमामः अजायेतांजुषमाणांभजंतेतजहात्येनांभुक्त
भोगांतुमक्तान् १ कपिलायमहासुनयेसुनयेशिष्यायतस्यचासुरये पञ्चशिखायतथेश्वरकृष्णायैतेनमस्यामः २ ॥०

लोहितकृष्णशुक्लेति एकस्याअपिगुणवैचित्र्याद्विचित्रकार्यैकर्तृत्वमित्यर्थः प्रधानंनमस्कृत्यपुरुषान्नमस्करोति
अजाइति जुषमाणामिति सेवमानांप्रीयमाणंचभोगंसाधयंतीमितियावत् भजंतेइति सेवंतेनामेवाधिष्ठायात्मत्वेनोपगम्यवयंसुखिनोदुःखिनो।
मूढाइत्यविवेकतयासंसरंतीत्यर्थः ननुप्रकृतिंभोगंसाधयंतीं चेत्पुरुषाः सेवंतेतर्हितेषांविषयिणांविचित्रानंतभोगभोगिनांवैराग्याभावान्निर्मो
क्षइतिचेत्तत्राहजहात्येनामिति तएवोत्पन्नविवेकज्ञानाः सन्तोभुक्तभोगांकृतभोगांपरित्यजंति १ प्रकृतिंपुरुषांश्चनत्वाधुनाविद्याप्राप्तावंतरंग १
साधनत्वज्ञापनायतत्संप्रदायप्रवर्तकानाचार्यानप्रणमतिकपिलायेत्यादिना अहंभोअभिवादयेइतिशास्त्रोक्तन्यायात् एतइतिस्वज्ञापने एतेइत्य
त्रवयमितिशेषः नमस्यामइत्युत्तमपुरुषप्रयोगात् आसुरेःशिष्यःपंचशिखस्तच्छिष्यः ईश्वरकृष्णइति २ ॥ २ ॥ ॥ २ ॥०

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

यस्यग्रंथस्यव्याचिख्यासासुर्दृष्टप्रयोजनविघ्नोपशमादिसमर्थशिष्टाचारप्रमाणकंदेवतायुद्दिश्यनमस्कारलक्षणंमंगलमाचरितं विनाविषयसंबंधेनतेथेवार्थाधिकारि
णोव्याख्येयोभवेद्ग्रंथःस्याद्ग्रंथेनचतुष्टयमितिस्मरणाद्विषयसंबंधप्रयोजनाधिकार्यभावनिमित्तानग्रंथस्यानारंभाशंकांव्यावर्तयति इहखल्वित्यादिना
इहखलुप्रतिपिपादयिषितमर्थंप्रतिपादयन् प्रतिपादयिताऽवधेयवचनोभवतिप्रेक्षावत्तां अप्रतिपिपादयिषितंतुप्रतिपादयन् नायंलौकिकोन °
वापरीक्षकइतिप्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्षणीयः सचैषांप्रतिपिपादयिषितोऽर्थोयोज्ञातःसन्परमपुरुषार्थायकल्पतइतिप्रतिपिपादयिषितशास्त्रविषयज्ञा
नस्यपरमपुरुषार्थसाधनहेतुत्वात्तद्विषयजिज्ञासामवतारयति तदाखलुशास्त्रविषयोनजिज्ञास्यतयदिदुःखनामजगतिनस्यात् सज्ञानजि
ज्ञासितंजिज्ञासितंवाऽत्रशक्यसमुच्छेदं अशक्यसमुच्छेदत्वाच्चद्वैधादुःखस्यनित्यत्वात् तदुच्छेदोपायायापरिज्ञानाद्वाशक्यसमुच्छेदत्वेपि च
दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासातदपघातकेहेतौ दृष्टेसाऽपार्थाचेन्नैकांतात्यंततोऽभावात्° ॥ १ ॥

शास्त्रविषयज्ञानस्यातुपायभूतत्वाद्यासुकस्योपायान्तरस्यसद्भावाद्यातत्रनतावत्दुःखंनास्तिनाप्यजिज्ञासितमित्युक्तम् दुःखत्रयाभिघाता।
दिति दुःखात्यंतंत्रयंदुःखत्रयंतत्वल्याध्यात्मिकंचाधिभौतिकंचाधिदैविकञ्च तत्राध्यात्मिकंद्विविधम् शारीरंमानसंचशारीरंवातपित्तश्लेष्मणां
वैषम्यनिमित्तम् मानसंकामक्रोधलोभमोहभयेर्ष्याविषादविषयविशेषादर्शननिबंधनं सर्वंचैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकंदुःखम्।
बाह्योपायसाध्यंदुःखंद्वेधा आधिभौतिकंआधिदैविकञ्च तत्राधिभौतिकंमानुषपशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम् आधिदैविकं।

इहशास्त्रेखलुनिश्चयेनजिज्ञासितमर्थंज्ञापयितुपदेष्टाऽऽर्तव्यवचनोबुद्धिमत्तामवतीत्यभिधिविपक्षेदंडमाहन्मप्रतिपिपादयिषितंतिति ननुपंचविंशतितत्वविं
दोन्मत्तवदुपेक्षणीयत्वादलौकिकत्वंमंडनमेवेतिचेत्तत्राह नापिपरीक्षकइति ननुतर्हिजिज्ञासुर्जिज्ञासितार्थज्ञानेकृतउपदेष्टयेनजिज्ञासितमेवोपदेक्ष्यतिनान्यं॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

सवैषामिति बुद्धिमतामित्यर्थः प्रारब्धुमिष्यच्छास्त्रेतस्यविषयोव्युत्पाद्यत्वेनोक्तोज्ञेयलक्षणस्तज्ज्ञानस्यपरमपुरुषार्थसाधनत्वंयत्तद्देवहेतुर्यस्यास्तांप्रारीप्सितशास्त्र
विषयज्ञानस्यैकैवस्यसाधनत्वंमूलंशास्त्रविषयसंबंधिनीमनुभवफलपर्यंतांज्ञातुमिच्छामित्यर्थः ननुशास्त्रविषयविज्ञानेनार्थसिद्धेरभावात्किंतज्जिज्ञासयेत्या
शंक्यमनिरेकमूलेनतृतीयविकल्पावांतरविभागसहितविकल्पपंचकद्वाराविषयस्यप्रयोजनवत्त्वेनजिज्ञासासमर्थयते एवंहीत्यादिनादुःखत्रयंव्याख्यायेदानीमभि
यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिबंधनम् तदेतन्मत्यात्मनिवेदनीयंदुःखंरजःपरिणामभेदोनशक्यतेप्रत्याख्यातुं तदनेनदुःखत्रयेणाश्रुतःक
रणवर्त्तिनाचेतनाशक्तेः प्रतिकूलवेदनीयतयाभिसंबन्धोऽभिघातः एनावताप्रतिकूलवेदनीयत्वंजिहासाहेतुरुक्तः यद्यपिचनसन्निरुध्य
तेदुःखंतथापितदभिभवःशक्यःकर्तुइत्युपरिष्टादुपपादयिष्यते तस्मादुपपन्नंतदपघातकेहेताविति तस्यदुःखत्रयस्यापघातकःतदपघात
कःउपसर्जनस्यापिबुध्यासंनिकृष्टस्यतदपगमशः अपघातकश्चहेतुःशास्त्रप्रतिपाद्योनान्यप्रतिपाद्यइत्याशयः अत्रशकतेदृष्टेष्टसाध्यार्थाचे
दिति अयमर्थः अस्तुतर्हिदुःखत्रयंजिहासितंचतद्ध्वनुभवनुचतच्छक्यहानंस हतोचशास्त्रगम्यउपायस्तदुच्छेतुंतथाप्यत्रप्रेक्षावतांजिज्ञासा
नयुक्ता दृष्टस्यैवोपायस्यतदुच्छेदकस्यसुकरस्यविद्यमानत्वात् तत्त्वज्ञानस्यत्वनेकजन्माभ्यासपरंपरायासेसाध्यतयातिदुष्करत्वात् तथाचलौकिक
कानामाभाणक अक्केचेन्मधुविंदेतकिमर्थंपर्वतंव्रजेत् इष्टस्यार्थस्यसंसिद्धौकोविद्वान्यत्नमाचरेत् संतिचोपायाःशतशःसारीरदुःखप्रतिकारायप
ईषत्करःभिषजांवैरुपदिष्टाः मानसस्यापिनायस्यप्रतीकारायमनोज्ञस्त्रीयानभोजनविलेपनवस्त्रालंकारादिविषयसंप्राप्तिरुपायःसुकरःएवमा
धिभौतिकस्यदुःखस्यापिनीतिशास्त्राभ्यासकुशलतानिरत्ययस्थानाध्यासनादिःप्रतिकारहेतुरीषत्करःतथाऽऽधिदैविकस्यदुःखस्यमणिमन्त्रौषधादु

यानव्याकरोति तदनेनेतिप्रतिकूलतयाऽनिष्टतयेत्यर्थः ननुदुःखस्यनित्यंजडस्वरूपत्वेननिरवद्यादिनाशः कर्तुंनशक्यतइतिचेन्नाह यद्यपिनेतिसन्निरुध्यदुःखत्रयंयद्यपिनविनाश्यतेनतथाप्युपाये
नतदीयाभिभवः कर्तुंशक्यतइतिज्ञानेनचाऽपवर्गइत्यत्रकथयिष्यतइति द्वेधाऽपिशक्यमुच्छेदनानास्तीत्युक्ताफलितमर्थमाह तथाचेति नत्वपसर्जनम् पूर्वमिति पाणिनिस्मरणा
न् दुःखत्रयाभिघातादित्यत्राभिघातपदस्याप्राधान्यंदुःखत्रयपदस्योपसर्जनीभाव स्तत्रतच्छब्देनाभिघातेगृहीतमेतच्छब्देनदुःखत्रयग्रहः।

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

णंकथमित्याशंक्यदुःखत्रयग्रहणेनतदभिघातग्रहणंपारमार्थिकमित्यभिप्रेत्याह उपसर्जनस्यापीतिगुणभूतस्यनेदेतिनच्छेदेनशास्त्रविषयस्यानुपायत्वलक्षणोविषयजिज्ञासान
वतारेहेतुश्चतुर्थोपिविकल्पोनास्तीत्याह अथघातकश्चेति ननुयद्यपिदृष्टस्यसौकर्य्यमितर स्यातिदुष्करत्वंतथापिशास्त्रीयत्वेनसमीचीनत्वमितिसएवादर्तव्यइतिचेन्नत्राहतथा
चेति श्राभाणकोन्यायःअर्कस्समीपेगृहकोणेप्रांगणेवाईषत्करग्राह्यत्वप्रयत्नसाध्यासुकरइत्यर्थः सुकरोयीतिपंचमीविकल्पोनघटतइत्यर्थः १ ननुशास्त्रारंभेमंगलसंकीर्तनमे

प्रतीकारोपायइति निराकरोतिनेतिकृत्तःएकांतात्यंततोभावात् एकान्तोदुःखनिवृत्तेस्वरूपंभावःऽात्यन्तोदुःखस्यनिवृत्तस्यपुनरनुत्पादःतयोरेका
न्तात्यन्तयोरभावएकान्तात्यंततोभावइतिषष्ठीस्थानेसार्वविभक्तिकस्तसिःएनदुक्तंभवति यथाविधिरसायनादिकामिनीनीतिशास्त्राभ्यासमन्त्रा
द्युपायस्यैवेपितस्यतस्याध्यात्मिकादेःदुःखस्यनिवृत्तेरदर्शनादनैकान्तिकत्वंनिवृत्तस्यापिपुनरुत्पत्तिदर्शनादनात्यन्तिकत्वमितिसुकरोप्येकान्ति
कात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेर्नदृष्टउपायइतिनायाथोजिज्ञासाइत्यर्थः १ यद्यपिदुःखमसङ्गलंतथापितत्परिहारार्थंसेन्नतदपघातकोमङ्गलंएवेतिसु

दृष्टवदानुश्रविकःसह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः तद्विपरीतःश्रेयान्व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् २॥ २॥

कंशास्त्रादौतत्कीर्त्तनमितिस्यादेतन्माभूदृष्टउपायःवैदिकस्तुज्योतिष्टोमादिःसहस्रसम्वत्सरपर्य्यन्तःकर्मकलापस्तापत्रयमेकान्तमत्यन्ता
त्यापनेष्यतीति श्रुतिश्चस्वर्गकामोयजेतेति स्वर्गश्चयत्दुःखेनसंभिन्नंनचग्रस्तमनन्तरम् श्रभिलाषोपनीतंचसतुसुखंसःपरास्पदुःख
विरोधीसुखविशेषःस्वर्गःसचस्वसन्ततिपरम्परयाऽनुच्छेदेनदुःखंनचैषःक्षयीनथाहिश्रूयते श्रपामसोममभूतान्श्रभूमेतितत्क्षयेकुतोऽमृत
त्वसंभवःनस्माद्दैदिकस्यउपायस्यतापत्रयप्रतीकारहेतोर्मुहूर्त्तयामाहोरात्रमासंसंवत्सरादिनिर्वर्त्तनीयस्यानेकजन्मपरंपरयासंसारोन्मा
त्तविवेकज्ञानादोषत्कर॥ यदुक्तंनत्वमंगलंदुःखोच्चारणमित्याशंक्याह यद्यपीतिस्वर्गश्चदुःखविरोधीसन्नयासमूलघातंदुःखमपहंतीत्युत्तरेणान्वयः उ
क्तेर्थेभट्टवार्त्तिकंप्रमाणयतियत्दुःखेनेतिननुश्रुतावमृतशब्दश्रवणात् श्रक्षयशब्दश्रवणाभावादेतच्छ्रुतिबलेनाक्षयत्वंवैदिकोपायसाध्यस्यस्वर्गस्यनसेत्स्यती
त्याशंक्याक्षयत्वमंतरेणामृतत्वश्रुत्यन्यथानुपपत्तेश्रुत्तार्थापत्तिसिद्धमक्षयत्वमित्याह ततक्षयइति नन्वानुश्रविकइतिसाधारणवादेनतत्त्वज्ञानस्यापिग्रहीतं

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

न्यप्राप्तेनोत्पाद्यशंकयाह दृष्टसाम्यश्रवणावलेनकर्मकलापस्यग्रहणमित्याह॥ यद्यपिचानुश्रविकइति॥ स्वल्पःशंकरोहिंसादिनास्येतिस्वल्पसंकरोविशुद्धइत्यर्थःसपरिहारस्सप्रत्यव
सप्रत्यवमर्षेणाभिभवेनसहवर्ततेइतिसप्रत्यवमर्षः सातिशयःहीनसंपदधिकसंपदाभिभूयनइतियावत् ननुनिमित्तांतरादत्यंताप्राप्तविषयोहिविधिःप्रतिप्रसवउच्यते तत्र
यथाज्वरार्तस्याःविशेषेणान्नपाननिषेधस्यौषधपिवेदितिप्रसवेनबाधःतथानहिंस्यादितिनिषेधस्योत्सर्गवादस्याग्नीषोमीयंपशुमालभेतेत्यनेनापवादेनबाधःस्यादित्यवि

स्यानुनरपिव्यर्थीजिज्ञासाइत्याशंक्याह गुरुपाठादनुश्रूयत इत्यनुश्रवोवेदः एतदुक्तंभवति श्रूयतएवपरंनकेनापिक्रियतइति तत्रभवत्रानु
श्रविकः तत्र प्राप्तोज्ञातइतियावत् आनुश्रविकोपिकर्मकलापोदृष्टेननुल्यंवर्त्ततइतिऐकान्तिकात्यंतिकदुःखत्रयप्रतीकारानुपायत्वस्योभयत्र
नुल्यत्वात् यद्यपिचानुश्रविकः इतिसामान्याभिधानम् तथापिकर्मकलापाभिप्रायंद्रष्टव्यम् विवेकज्ञानस्याप्यानुश्रविकत्वात् नथाचश्रूय
ते आत्मावारेद्रष्टव्यःश्रोतव्योविवेक्तव्योनसपुनरावर्त्ततेनस्पुनरावर्त्ततइति त्रयीप्रतिज्ञायांहेतुमाह सत्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तःत्रयीविशु
द्धिःसोमादियागस्यपशुबीजादिवधसाधनता यथाहस्मभगवान्पञ्चशिखाचार्यः स्वल्पःशंकरःसुपरिहारःसप्रत्यवमर्षइतिस्वल्पःशंकरोज्योति
ष्टोमादिजन्मनःप्राधानापूर्वस्यपशुहिंसादिजन्मनाऽनर्थहेतुनाःपूर्वेणसपरिहारःशंकोहिकियतापिप्रापश्चितेनपरिहर्त्तुं त्रयचप्रमादतःप्रायश्चित्तम
पिनाचरितंप्रधानकर्मविपाकसमयेसचपच्यते तथापियावत्संसारभावनंत्यंप्रसूतेतावत्प्रत्यवमर्षेणासहिस्थुतयासहवर्त्ततेइतिसप्रत्यवमर्षः मृष्यन्तेहि
पुण्यसंभारोपनीतस्वर्गसुखसुधामहाह्रदावगाहिनःकृपालवःपापमात्रोपसादितांदुःखवह्निकणिकांनचनहिंस्यात्सावधृतानीतिसामान्यशास्त्रंविशेष
शास्त्रेणाग्नीषोमीयंपशुमालभेतेत्यनेनबाध्यतइतिपुनर्विरोधाभावात्तविरोधोहिबलीयसादुर्बलंबाध्यतेनचात्रकश्चिदस्तिविरोधोभिन्नविषयत्वा
न्नतथाहिनहिंस्यादितिनिषेधेनहिंसायाःअनर्थहेतुभावोज्ञाप्यतेननुअकर्त्तव्यत्वमपित्रयीविहितस्यानर्थहेतुभावोज्ञाप्यतेनोनर्थहेतुत्वभावोपितथास्तिवाक्यभेदप्रसंगात्॥ शुद्धत्वेनज्योतिष्टोमादेरितिचेन्नाहनचेतितत्रापितर्हिविरोधोस्तीतिचेन्नाहनचास्तीतिननुसिद्धे
भिन्नविषयत्वेविरोधाभावेनबाध्यबाधकभावाभावस्तत्रात्रनास्तीतिकुत्रास्तनस्यादित्याशंक्याहनहिंस्यादितीतिनहिंस्यादितिवाक्यस्यहिंसाऽनर्थकारणमितिविषयोनत्वकर्त्तव्य
र्थत्वमपीत्युक्तंअथाग्नीषोमीयपशुवालंभनवाक्यस्यक्रतूपकारेविषयइतिभिन्नविषयत्वमविरोधेकारणमभ्यधायिइदानीमनयोर्विषययोरपिविरोधोनास्तियद्विरोधनिबंधनःशास्त्रप्र

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

नचेति ऋत्वपकारकत्वमनर्थहेतुत्वेनविरुध्येतेइत्युक्तंतत्रहेतुमाहसाहीतिसायज्ञार्थाहिंसानर्थत्वात् पुरुषस्यधर्मंसंपादयिष्यतिशास्त्रोक्तत्वाच्चयज्ञोपकारकरिष्य
तीत्यनर्थहेतुत्वऋत्वपकारकत्वयोरेकपश्चालंभनवाक्यार्थत्वेनविरोधाभावात् ऋत्वपकारकत्वेनानर्थहेतुत्वेनवाध्यतइत्यविशुद्धत्वमेवस्याद्यागादेरितिस्थितंन।
न्वस्त्वविशुद्धत्वंहिंसायुक्तत्वान्नयागादेरुपायस्योपेयस्वर्गादिसंबंधिनोनुत्कर्षातिशयोकथंतत्संबंधित्वेनउपन्यस्तावित्याशंक्याकार्यकारणयोरभेदोपचारादित्याह सयातिशयो
चेति ननुस्वर्गादेर्नित्य निरतिशयफलत्वेनतत्संबंधाभावान्नकारणेउपचारः तयोरित्याशंक्यानुमानागमाभ्यामुभौसाधयतिक्षयित्वंचेत्यादिनाविमतस्वर्गादिश्चनित्यवस्तुत्वेस
नचानर्थहेतुत्वऋत्वपकारकत्वयोःकश्चिद्विरोधोस्तिहिंसाहिपुरुषस्यदोषमावहंतिऋत्वोश्चोपकरिष्यतीतिसयातिशयोचपलक्षणावणुपायेउपचरितोस्व
यिलक्षस्वर्गादेःसत्वेसतिकार्यत्वादनुमितं ज्योतिष्टोमादयःस्वर्गमात्रसाधनेवाजपेयादयस्तुस्वाराज्यस्यसाधनमित्यतिशययुक्तत्वंपरंसंपदुत्कर्षोहिहीं
नसंपरंपुरुषंदुःखाकरोति ऋषामसोममसृताअभूमेतिचामृतत्वाभिधानंचिरस्थेमानमुपलक्षयति यद्वाहुरमृतसंज्ञावंस्यातममृतत्वंहिभाष्यतइति॥
अतएवश्रुतिः नकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुःपरेणानाकंनिहितंगुहायांविभ्राजतेयद्यतयोविशंति तथाकर्मणाऋषयोनिषेदुः
प्रजावन्तोद्रविणमीहमानाः तथापरेऋषयोयेमनीषिणःपरंकर्मभ्योऽमृतत्वमानशुरिति तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह तद्विपरीतःश्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञा
विज्ञानात् तस्माद्रागुश्रविकात्दुःखाऽपघातकादुपायात् सोमपानादेरविशुद्धादनित्यसातिशयफलाद्विपरीतोविशुद्धोहिंसादिसंकराभावान्नि
त्यनिरतिशयफलोऽसकृत्पुनरावृत्तिश्रुतेः ॥

तिहेतुकत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः ननुस्वर्गिभिःस्वकर्मानुसारेणसुखमेवभुज्यतेश्रुतोऽतिशययुक्तत्वंनदोषायेतिचेत्तत्राहपरंसंपदुत्कर्षइतियावत्स श्रेयस्त्वसा
धिकाश्रुतत्वश्रुतिर्दर्शितासात्विसवस्थायित्वोपलक्षणेत्याह ऋषामेतिकर्मोपार्जितस्यलोकस्यक्षयमवेयद्यपेहकर्मचितोलोकःक्षीयतएवमेवामुत्र
पुण्यचितोलोकःक्षीयतइत्यादिश्रुतिविरोधःस्यादित्यर्थः तेतंभुक्त्वास्वर्गलोकंविशालंक्षीणेपुण्येमर्त्यलोकंविशन्तीत्यादिभगवतोक्तवाक्यविरोधोपियतएव
कर्मणाऽमृतत्वमापेक्षिकमतएवश्रुतिरित्यर्थःकर्मणाज्योतिष्टोमादिनाप्रजयापुत्रेणधनेनदेवनाज्ञानेनदैवनवित्तेनमनुष्येणाययंलोकोज्यैष्ठ्यायदेव

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लुप्तलोकानप्राप्नुरस्मृतत्वेनप्राप्नुः घनेनेत्यत्रापिनत्रसंबध्यते तर्हिकथमस्मृतत्वप्राप्नुरित्याशंक्याहत्यागेनैकेतिसर्वकर्मसंन्यासमाश्रयज्ञानेनविमुक्तामहात्मानःप्राप्नुवंतइत्यर्थः तदस्मृतत्वंस्वर्गएवेतिचेत्तत्राहपरेणानाकमितितर्हिदूरत्वात्प्राप्यमितिचेत्तत्राहनिहितंगुहायामितिबुद्धेतर्हितत्प्रत्यासन्नत्वात् एतच्चजनैरपिलभ्य मितिचेन्नाह यद्यतएतत्स्वरूपभूतमपिश्रविवेकिनांदूरभूतमेवतत् प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानंदुःखापघातकारणंनित्यफलमित्यभ्यधायितन्नोपपद्यतेदुःखत्रयाभिभवलक्षणास्यदुःखत्रयध्वंसस्यकृतकत्वेनानित्यत्वात् तथाचप्रयोगः विमतोदुःखध्वंसोऽनित्यः कृतकत्वात् यदेवंतदेवंयथास्वर्गादितथाचायंतस्मात्तथेतिचेत्तत्राह नचकार्यत्वेनानित्यताफलस्ययुक्ताभावरूपकार्यस्यतथाभावात् दुःखप्रध्वंसनस्यतुकार्यस्यापितद्वैपरीत्यात् नचदुःखान्नोत्पादःकारणाप्रवृत्तेःकार्यो त्पादात् विवेकज्ञानोपजननपर्यंतत्वाच्चकारणाप्रवृत्तेः एतच्चोपरिष्टादुपपादयिष्यतेन्यक्षरार्थस्तुतस्मादनुश्रविकात्दुःखापघातकाद्धेतोर्विपरीतः सत्वपुरुषान्यताप्रत्ययः साक्षात्कारोदुःखापघातकोहेतुःअतएवश्रेयान् आनुश्रविकोहिवेदविहितत्वात्तन्मात्रयादुःखापघातकत्वाच्चप्रशस्यः सत्वपुरुषान्यताप्रत्ययोपिप्रशस्यः तद्वतयोः प्रशस्य योर्मध्येसत्वपुरुषान्यताप्रत्ययः श्रेयान् कुतः पुनस्तयोत्पत्तिरित्यतउक्तम् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानादितिव्यक्ताव्यक्तज्ञश्चव्यक्ताव्यक्तज्ञानंविवेकेनज्ञानं व्यक्तज्ञानपूर्वकमव्यक्तस्यतत्कारणस्यज्ञानंतयोश्चपारार्थ्येनात्मापरोज्ञायतइतिज्ञानक्रमेणाभिधानं एतदुक्तंभवतिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेभ्योव्यक्तादीनांविवेकेनश्रुत्वाशास्त्रयुक्त्याचव्यवस्थाप्यदीर्घकालादरेनैरन्तर्यसत्कारसेविताद्भावनामयाद्विज्ञानादितिथाचवक्ष्यति एवंतत्त्वाभ्यासान्नास्मिनमेनाहमित्यपरिशेषं ऋविपर्ययाद्विशुद्धंकेवलमुत्पद्यतेज्ञानमिति २ ॥ हनचकार्यत्वेनेतिननुकार्यत्वेनानित्यत्वेत्रनात्रवचनमात्रंप्रमाणंनभवतीतित्रनेनानुमानस्यनिर्दिष्टत्वादित्याशंक्यकार्यत्वेभावत्वमुपाधिरित्याहभावरूपस्येतिनचसाधनव्यापकत्वमित्याह दुःखत्रयप्रध्वंसेतिननुप्रध्वंसस्यनित्यत्वेपन्यदुःखजातमुत्पन्नस्यतइतिचेत्तत्राह नचेतितत्रहेतुःकारणेतिदुःखकारणंपुंकृत्योरविवेकःनन्वविवेकस्यानादिकालप्रवृत्तत्वादप्रवृत्तिरनुपपन्नेत्याशंक्याहविवेकेतिउपजननमुत्पत्तिः उपरिष्टादिति दृष्टामपेक्ष्यकइत्यत्रसत्वशब्देनसत्वरजस्तमसांसाम्यावस्थाप्रकृतिरुच्यतेयतएवंतस्मात्हिंसादियुक्ताद्धेतोर्विपरीतोऽतएवद्विवचनविभज्योपपदेतरवीयसुनाविनिपातीयसूत्रेणासुत्पत्तिमाहश्रानुश्रविकोहीत्यादिनाननुश्रेष्ठ्यात्तसारेणज्ञाऽव्यक्तव्यक्तज्ञानादितिक्रमेणकिंकार्यमितिचेत्तत्राह व्यक्तज्ञानेनिपंचविंशतितत्त्वानांश्रवणमननेनिदिध्यासनेःप्रधानमहदहंका

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

उक्तार्थायाः पर्यवसितं प्रदर्शयन्तदुत्तरार्थायाः संगतिमाह शास्त्रारंभसमाधायेति सिद्धांतीकृत्य चायमर्थः व्यक्ताव्यक्तज्ञलक्षणोविषयइति विषयशास्त्रयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभा
वलक्षणःसंबंधःकैवल्यंप्रयोजनंदृष्टानुश्रविकविषयविरक्ताधिकारीति प्रकर्षेणाधीयतेस्थाप्यतेऽत्रेति प्रधानं अनवस्थाप्रसक्तेरस्यकारणं नास्तीत्यभाणि नन्वे
वमनवस्थाकिंनोवाध्यतेइति चेत्तत्राह नचेति एतदुक्तंभवतियस्मात्प्रधानस्यकारणं कल्प्यतेतस्य प्रधानार्थत्वेकश्चिद्विशेषोनांगीक्रियतेक्रियतेवाप्रथमे क
तदेवंप्रेक्षावदपेक्षितार्थत्वेनशास्त्रारंभंसमाधायशास्त्रं प्रारभमाणः श्रोतृबुद्धिसमाधानायतदर्थंसंक्षेपतः प्रतिजानीते मूलसंक्षेपतोदिशास्त्रार्थ।
स्यचतस्रोविधाःकश्चिदर्थः प्रकृतिरेवकश्चिदर्थोविकृतिरेवकश्चित्प्रकृतिविकृतिः कश्चिदनुभयरूपः तत्रकाप्रकृतिरित्यत्रउक्तम् मूलप्रकृतिर
विकृतिः तत्रप्रकरोतीतिप्रकृतिः प्रधानसत्त्वरजस्तमसांसाम्यावस्थासाऽविकृतिःप्रकृतिरेवेत्यर्थःकस्मादित्यतउक्तम् मूलेति मूलंचासौप्रकृति
श्चेतिमूलप्रकृतिः विश्वस्यकार्यसंघातस्यसामूलंनत्वस्यामूलांतरमस्तित्वमनवस्थाप्रसङ्गात् नचानवस्थायांप्रमाणमितिभावः कतमाःपुनःप्रकृति

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याःप्रकृतिविकृतयःसप्तषोडशकस्तुविकारोनप्रकृतिर्नविकृतिः पुरुषः ३ ॥

विकृतयःकियत्यश्चेत्यतउक्तम् महदाद्याःप्रकृतयश्चविकृतयश्चताइतिप्रकृतिविकृतयःसप्तेतितथाहिमहत्तत्त्वमहङ्कारस्यप्रकृतिः विकृतिश्चमूलप्रकृतेः एवंअ
हंकारतत्त्वंतन्मात्राणामिन्द्रियाणांचप्रकृतिः विकृतिश्चमहतः एवंपञ्चतन्मात्राणितत्त्वानिभूतानामाकाशादीनांप्रकृतयो विकृतयश्चाहङ्कारस्य
अथकाविकृतिरेवकियतीचेत्यतउक्तम्षोडशकस्तुविकारइतिषोडशसंख्यापरिमितोगणःषोडशकःतुशब्दोऽवधारणेभिन्नक्रमःपञ्चमहाभूता
निएकादशइन्द्रियाणीतिषोडशकोगणोविकारएवन्नप्रकृतिः यद्यपिपृथिव्यादीनांगोघटवृक्षादयोविकाराः एवन्तद्विकारभेदानांपर्यो॥
प्तेनकारणत्वेनस्यात्तिशयाभावात् नत्वनिशयाभावेप्रकृतिविकारभावःसंभवति अथचेतननत्वनिर्गुणत्वादिलक्षणोविशेषःस्यादितिद्वितीयः कल्पःतथापिनकारणत्वं
अविक्रियत्वात् शक्तिरूपःस्यादितिचेन्नेषायोस्माकंगुणशक्तिरेवास्माकंतुप्रधानमितिसंज्ञामात्रेविवादइतिएकस्यप्रधानकारणस्यासिद्धौसर्वासिद्धिर्नानवस्थायांप्रमाणमि
तिभिन्नक्रमइतिभिन्नोऽन्यःक्रमोनिवेशस्थानंयस्यसतथा विकारशब्दस्याग्रेइत्यर्थः मनुषोडशकोगणोविकारएवनप्रकृतिरित्यवधारणंनघटतेतदंतःपातिनां

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

ष्टथिव्यादीनांशरीरेणोघटवृक्षादीन्प्रतिप्रकृतिस्वादितिचेत्तत्राह यद्यपिचेतिननुमाभूद्बीजानांपृथिव्यादेस्तत्वांतरत्वेनथापिगवाश्वादिजनकत्वेनभूतादीनांप्रकृतित्व
मित्याशंक्याह ननत्वांतरेतिविमतागोघटादयः पृथिव्यादिभ्य स्तत्वांतरंनभवंति स्थूलत्वादिंद्रियग्राह्यत्वाच्चप्रसिद्धपृथिव्यादिवत् व्यतिरेकेपुरुषवदितितत्वांतर
त्वाभावेप्रमाणमाह सर्वेषामिति उपरिष्टादितिप्रकृतेर्महानित्यारभ्येत्यर्थः ३ उत्तरार्द्धपदप्रतिपाद्यमर्थमाह तमिममिति तत्रापिसमनंतरार्थोप्रतिपाद्यार्थंप्रथम
बीजादीनांस्थूलत्वादयःनथापिगवाश्वयोर्बीजादयोवानपृथिव्यादिभ्यस्तत्वान्तरंतत्वान्तरेपरिणामेचप्रकृतित्वमिहाभिप्रेतमितिनदोषःसर्वेषांगोघटादी
नां स्थूलते न्द्रियग्राह्यताचसमानेनतत्वान्तरत्वेनतुभयरूपमाहनप्रकृतिर्नविकृतिः पुरुषइतिएतत्सर्वंमुपरिष्टादुपपादयिष्यतइति ३ तमिम
मर्थंप्रामाणिकंकर्तुमभिमताःप्रमाणभेदालक्षणीयाःनचसामान्यलक्षणमन्तरेणशक्यंविशेषलक्षणंकर्तुमितिप्रमाणसामान्यतावल्लक्ष
यति अत्रचप्रमाणमितिसमाख्यालक्षणपदंतन्निर्वचनंचलक्षणं प्रमीयतेऽनेनेतिनिर्वचनात् प्रमाप्रतिकरणत्वंगम्यते तच्चासंदिग्धाविपरीता

दृष्टमनुमानमाप्तवचनंचसर्वप्रमाणसिद्धत्वात् त्रिविधंप्रमाणमिष्टंप्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥ ४ ॥

नधिगतविषयाचिनवृत्तिः बोधश्चपौरुषेयः फलंप्रमातत्साधनंप्रमाणमिति एतेनसंशयविपर्ययस्मृतिसाधनेष्वप्रमाणेष्वप्रसंगः संख्याविप्रतिप
त्तिंनिराकरोतित्रिविधमितितस्त्रोविधास्यप्रमाणसामान्यस्यतत्त्रिविधंनन्यूनंनाप्यधिकमित्यर्थः विशेषलक्षणानन्तरंचैतदुपयाद
यिष्यामः कतमाःपुनस्तास्तिस्त्रोविधाइत्यतआह दृष्टमनुमानमाप्तवचनमितिएतच्चलौकिकप्रमाणाभिप्रायंलोकव्युत्पादनार्थत्वाच्छास्त्रस्य
तस्यैवात्राधिकारात आर्षंतुविज्ञानंयोगिनामूर्ध्वस्रोतसांचनलोकव्युत्पादनायालमितिसदपिनाभिहितमनधिकारात्स्यादेतन्मास्तून्म
नमधिकंतुकस्मान्नभवतिसंगिरन्तेहिप्र माहनचेतिनन्वत्रप्रमाणमितिसंज्ञालक्ष्यपदमस्तिननुलक्षणपदमित्याशंक्याहतन्निर्वचनमितिसम्यगनु
भवःप्रमेतिप्रमायालक्षणंसूचयन्नाह अत्रसंदिग्धोऽनधिगतोविषयोयस्याअसौचिनवृत्तिबोधःपौरुषेयःफलंप्रमेत्यर्थः
विशेषणानायथासंख्यंव्यावर्त्यमाह संशयेतिलक्षणेविशेषणप्रक्षेपोलक्ष्यव्याहत्यर्थः इत्यर्थवत्त्वमेवविशेषणानामित्यर्थः ननुकृषिविज्ञानमपिप्रमाणंस्यै

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

तस्येवलौकिकप्रमाणस्येत्यर्थः ननुपाठक्रमेणैवन्यायादिसूत्रे एवग्रंथान्तरेषुभाष्यादिभिःकथंनव्याख्यायतइत्यतआह्सेयमितिन्यायाकांक्षायोग्यतासन्निधिव
शेनपदानामन्वयेसत्यर्थवोधकत्वंनान्यथेत्यर्थः आकांक्षासन्निधानंचयोग्यतावेतित्रयंसंवंधकारणत्वेनलक्षणंनानंतरक्रतिरिति ४ प्रत्यक्षस्यप्राथम्येका
रणाद्दयमाह प्रत्यक्षस्येत्यादिना प्रत्यक्षलक्षणस्यप्रयोजनकथनेनैवतल्लक्षणमप्याह समानेतिसमानासमानजातीयव्यवच्छेदकंलक्षणमितिहिलक्ष
तिवादिनउपमानादीन्यपिप्रमाणानीत्यतआह सर्वप्रमाणासिद्धत्वात् एष्वेवदृष्टानुमानाप्तवचनेषुसर्वेषांप्रमाणानांसिद्धत्वादन्तर्भावा
दित्यर्थएतच्चोपपादयिष्यतेइत्युक्तम् अथप्रमेयमुद्दिश्यलक्षणप्रवृत्तेःशास्त्रंकस्मात् प्रमाणसामान्यंतावद्विशेषतश्चलक्षयतीत्यतआह॥
प्रमेयसिद्धिःप्रमाणाद्धीतिसिद्धिःप्रतीतिःसेयमार्यार्थक्रमानुरोधेनपाठक्रममनादृत्यैवव्याख्याता ४ सम्प्रतिप्रमाणविशेषलक्षणावसरे
प्रत्यक्षस्यसर्वप्रमाणेषुज्येष्ठत्वात् तदधीनत्वाच्चानुमानादीनांसर्ववादिनामविप्रतिपन्नेश्चतदेवतावल्लक्षयति अत्रदृष्टमितिलक्ष्यनिर्देशः

प्रतिविषयाध्यवसायोदृष्टंत्रिविधमनुमानमाख्यातम् तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमाप्तश्रुतिरप्तवचनंच॥ ५ ॥

परिशिष्टंलक्षणंसमानासमानजातीयव्यवच्छेदलक्षणार्थः अवयवार्थस्तुविसिष्यतेविषयिणमनुवर्तंतेस्वेनरूपेणानिरूपणीयंकु
र्वंतीतियावत् विषयाःपृथिव्यादयःसुखादयश्चस्मदादीनांअविषयाश्चतन्मात्रलक्षणाःयोगिनांदृष्टेस्तेतुसर्वेविषयाःविषयंविषयंप्र
तिवर्त्तंतेइतिप्रतिविषयंइन्द्रियवृत्तिश्चसन्निकर्षः अर्थसन्निकृष्टमिन्द्रियमित्यर्थः तस्मिन्नध्यवसायस्तदाश्रितइत्यर्थः अध्यवसापश्च
बुद्धिव्यापारोज्ञानंउपात्तविषयाणामिन्द्रियाणांदृष्टौसत्यांबुद्धेस्तमोऽभिभवसतियः सत्वसमुद्रेकः सोध्यवसायःएषस्यलक्षणंसमानजातीयव्यवच्छेदक
त्वंलक्षणमित्युक्तेविशेषणेऽतिव्याप्तिः स्यात्तद्वारणायतासमानेतिसमानजातीयग्रहणंगोत्वादिसामान्यविशेषनिरासार्थम् ऊर्ध्वस्रोतसांस्वानानिन्द्रियस्यपूर्वस्थानत्वा
गव्यतिरेकेणान्यत्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तेरांध्यवधिर्यैरिप्रसंगः सर्वेषामित्याशंक्याहायंतेरन्यथाप्युपपत्तिमाह॥ दृतिश्चेति ननुव्यवसायोबुद्धिर्दृतिस्तद्बुद्धिधर्मोनेंद्रि
यधर्मइत्याशंक्यतत्राहतदाश्रितइतिअध्यवसायस्यस्वरूपोद्भवोदर्शयति अध्यवसायश्चेत्यादिना ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

का० शां० को टी० ६

उक्तलक्षणंप्रमाणंनिगमयन्निदंलिंगिनिएनलक्षण्यमाह अनेनेतिननुअनाधेयातिशयस्यपुरुषस्यचेतनस्याचेतनंप्रमाणंकुतःकीदृशेनुग्रहइत्याशंक्यपरिहरति बुद्धिसत्वंहीत्यादिनातच्छायापत्त्याबुद्धिसादृश्यप्राप्त्याज्ञानसुखादिमानित्युपलक्षणंबुद्धेःरजस्तमसोःसमुद्रेकेदुःखमोहादिमानिवभवतीत्येतदपिप्रत्येकंविशेषणस्यम्बवक्ष्यमाह तत्रेत्यादिनाननुनिश्चयपदग्रहणेनैवनिश्चयरूपसंशयपदव्यावृत्तियुक्तानध्यवसायपदग्रहणेनेत्यतआह। निश्चयइति यस्माद्विशेषणेनैवालस्यव्यावृत्तिरुक्तेत्युपसंहारः ननुनैयायिकादीनामन्येषांदृष्टेनिकानांसम्यगपरोक्षानुभवसाधनंप्रत्यक्षमित्यादि

इतिचवृत्तिरितिचज्ञानमितिचाख्यातेइदंतत्प्रमाणमनेनयश्चेतनाशक्तेरनुग्रहस्तत्फलंप्रमाबोधः बुद्धिसत्वंहिप्राक्तनत्वादचेतनमिति तदीयोध्यवसायोप्यचेतनःघटादिवत् एवंबुद्धिसत्वस्यसुखादयोपिपरिणामभेदाःअचेतनाःपुरुषस्तुसुखाद्यनुषङ्गीचेतनःसोयं बुद्धिसत्ववर्तिनाज्ञानसुखादिनातन्मयीविवितस्तच्छायापत्त्याज्ञानसुखादिमानिवभवतीतिचेतनोऽनुगृह्यतेचिच्छायापत्त्यात्र चेतनापिबुद्धिस्तदध्यवसायोप्यचेतनश्चेतनवतभवतीति तथाचवक्ष्यतितस्मात्तत्संयोगादचेतनंचेतनावदिवलिंगं गुणकर्तृत्वेपितथाकर्तेवभवतीत्युदासीनइति अत्राध्यवसायग्रहणेनसंशयंव्यवच्छिनत्तिसंशयस्यानवस्थितग्रहणेनानिश्चितरूपत्वात् निश्चयोऽध्यवसायइतिचानर्थान्तरम् विषयग्रहणेनचासद्विषयंविपर्ययंव्यपाकरोतिप्रतिग्रहणेनचेन्द्रियार्थेसन्निकर्षसूचनाद् अनुमानस्मृत्यादयश्चपराकृताभवन्ति॥ निप्रत्यक्षस्यवह्वनिलक्षणानिसन्त्येतदेवसम्यक्लक्षणमित्यनुचिंतंवचइत्याशंक्यपरिहरतिनिलक्षणानणीचेतिएवंप्रत्यक्षंलक्षयित्वानुमानंलिलक्षयिषुःप्रत्यक्षैकेप्रमाणवादिनंचार्वाकंसम्यगर्थकथनप्रमाणभूतोपजीव्यत्वादनुमानमुररीकारयति नानुमानमित्यादिनानन्वभिमतेनैवप्रत्यक्षेणपुरुषस्याज्ञानादीनज्ञात्वाऽसंदिग्धंविपर्ययंवाचार्वाकःसम्यगर्थकत्वेननबोधयिष्यतीतिकायिनानुमानेनित्याशंक्यपरिहरति नचेतिपुरुषांतरगताइतिहेतुगर्भविशेषणमज्ञानादीनांत्वदीयदृष्टेरितित्वदीयदृष्टेर्वास्याअनुग्राहकत्वात्प्रत्यक्षस्यांतःकरणवृत्ति

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

श्रनवधृतेति श्रनवधृताश्रज्ञाताश्रज्ञानसंदेहविपर्ययायस्यतंयस्मान्प्रत्यक्षेणाज्ञानादीनांप्रतिपत्तिर्नसंभवतितस्मांत्तत्प्रतियत्यर्थमनुमाननिच्छताप्य
च्छन्नमतिनांगीकर्तव्यमित्युपसंहरतिनदनेनेतिविमतमेतद्वचनंएतदंतः करणस्याज्ञाननिमित्तभवितुमर्हतिश्रवुद्धिपूर्वकत्वेसतिअसंवद्धवचनात मदीयासं
वद्धवचनवत्यल्किंचिद्वचनत्वान्मदीयासंवद्धवचनवत विमतमेतद्वचनमेतदन्तःकरणस्थसंशयनिमित्तम श्रवुद्धिपूर्वकत्वेसत्यनिश्चितवचनत्वात मदी
यानिश्चितवचनवत विमतमेतद्वचनमेतदन्तःकरणस्थविपर्यासनिमित्तमवुद्धिपूर्वत्वेसतिमिथ्यानिश्चितवचनत्वात्संप्रतियन्नवदित्यनुमानमइत्यर्थः प्रत्य
क्षानुमानयोरनंतर्येकारणमाह तत्रप्रत्यक्षकार्यत्वादिति तत्रलोकायतिकेनाप्यनुमानेंगीकर्तव्येसतीत्यर्थः श्रवांतरसंगतिमाहतत्रापीतिप्रतिवद्धंव्याप्यमित्युक्तेऽवि
नाभावेसतिव्याप्तिःस्यादतद्व्युदासार्थमाह स्वभावेतिस्वभावोऽविनाभावभूतइत्यर्थः स्वभावप्रतिवद्धत्वंव्यापकत्वमित्युक्तेपिविमतंक्षणिकंसत्वादित्यत्रसत्वस्य

तद्देवंसमानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वात प्रतिविषयाध्यवसायइतिदृष्टस्यसंपूर्णलक्षणं लक्षणान्नगणितैर्थिकानांनाघूषितानिनदूषि
तानिविस्तरभयादितिनानुमानंप्रमाणमितिवदतालोकायतिकेनाप्रतियन्नःसंदिग्धोविपर्यस्तोवापुरुषःकथंप्रतिपाद्येनन्चपुरुषान्तरगता
श्रज्ञानसंदेहविपर्ययासाःशक्याःश्रवोक्तृणाप्रत्यक्षेणप्रतिपत्तुंनापिप्रमाणान्तरेणानभ्युपगमात श्रनवधृताज्ञानसंशयविपर्ययस्तुयंकंचित्पु
रुषंप्रतिवर्त्तमानोऽनवधेयवचनतयाप्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्ष्येतनदनेनाज्ञानादयःपरपुरुषवर्तिनोऽभिप्रायभेदात्तद्वचनभेदाद्धालिङ्गादनुमातव्या
इत्यकामेनाप्यनुमानंप्रमाणमभ्युपेयंतत्रप्रत्यक्षकार्यत्वादनुमानंप्रत्यक्षानन्तरंलक्षणीयंतत्रापिसामान्यलक्षणपूर्वकत्वात्विशेषलक्षण
स्यानुमानसामान्यंतावल्लक्षयति ॥ भावप्रतिवद्धमस्तियद्येपशुहिंसाश्रधर्मजनिकाहिंसात्वाद्व्यर्थहिंसावदित्यत्रहिंसात्वंस्वभावप्रतिवद्धमस्तितद्व्यावृत्य
र्थंशंकितेत्यादिश्रत्रहिप्रथमेनानुमानेशंकितोपाधिःद्वितीयेनिषिद्धत्वमुपाधिःसमारोपितोपाधिर्विद्यतेशंकितश्चसमारोपितश्चशंकितसमारोपितौतावुपाधीवे
तिनथातयोर्निरकरणेतेनयस्मिन्ननुमानेविपक्षबाधकस्तर्कोनास्तितत्रयःशंकयमानउपाधिःसशंकितोपाधिर्यत्रत्वयमुपाधिरितिसम्यगारोप्यतेससमारोपितो
पाधिःयथानिषिद्धत्वंसमारोपितलक्षणेतुसाधनाव्यापकत्वेसतिसाध्यसम व्याप्तिरुपाधिरितितदुक्तमुदयनेनएकसाध्यविनाभावेमिथःसंबंधशून्ययोःसाध्याभा
वाविनाभावःसउपाधिर्यदन्ययइतिभट्टवार्तिककंचसमासभाविनाभावेनैकत्रस्थायदानदासेमनयदिनोव्याप्नुतयोर्हीनोऽप्रयोजकः इतिव्याप्यस्यलक्षणमुक्त्वा

भावात् तेयंग्रहणात्तावल्लक्षणार्थमित्याह॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लिंगलिंगिग्रहणानन्वेतिनेतन्निह्नुमित्याहधूमादिव्याप्यइत्यादिकिंचसाध्यधर्मविशिष्टोधर्मीपक्षस्तत्रव्याप्यवृत्तिर्लिंगहेतोः पक्षधर्मत्वमितिज्ञानम्
तन्निरूप्यंयल्लिंगिशब्दावृत्त्यानुत्पत्तिः कर्त्तव्येत्याहलिंगिग्रहणमितिलिंगिशब्दः अर्थीगृह्यतेऽनेनेतिकृत्वातद्ग्रहणानुत्पत्त्याऽऽहनीयइत्यर्थः तदिति प
रामर्शेनेत्युपसंहारः व्याप्येत्यादिलक्षणांश्रयवास्तीत्यारभ्यप्रकृतेफलितदर्शनंतद्दिनितदनुमानमितिसंबंधः तत्रांतरलक्षितानितितत्रांतरन्यायदर्श
नेलक्षीतान् अक्षयाश्चार्थैः तत्पूर्वकंत्रिविधमनुमानंपूर्ववतशेषवत् सामान्यतोदृष्टंचेतिस्वशास्त्रांतरोक्तानित्यर्थः ननुशास्त्रांतरलक्षितानामनुमानवि
शेषाणांस्वशास्त्रेकिमित्यादरणमित्याशंक्यपरमतमप्रतिक्षिप्यमनुमन्यतेभवतीतिन्यायादित्याह अभिमतानीतितत्रैवंत्रैविध्येसतिआदितएवानुमानसामा
लिंगलिङ्गिपूर्वकमितिलिङ्गंव्याप्यलिंगिव्यापकंशंकितसमारोपितोपाधिनिराकरणेनवस्तुतःस्वभावप्रतिबंद्धंव्याप्यंयेनप्रतिबद्धतत्व्या
पकंलिङ्गलिङ्गिग्रहणेनविषयवाचिनाविषयिणंप्रत्ययमुपलक्षयति धूमादिर्व्याप्योवह्न्यादिर्व्यापकइतियःप्रत्ययस्तत्पूर्वकाल
लिंगिग्रहणाच्चावर्त्तनीयंतेनचलिङ्गमस्यास्तीतिपक्षधर्मताज्ञानमपिदर्शितंभवतितद्व्याप्यव्यापकभावपक्षधर्मताज्ञानपूर्वकमनुमानमि
ति अनुमानसामान्यंलक्षितंअनुमानविशेषानंतरान्वरलक्षितान् अभिमतान्स्मारयतित्रिविधमनुमानमितितत्सामान्यतोलक्षित।
मनुमानंविशेषतस्त्रिविधंपूर्ववतशेषवत्सामान्यतोदृष्टंचेति तत्रप्रथमंतावत्त्रिविधंवीतमवीतंचअन्वयमुखेनप्रवर्तमानंविधाय
कंवीतंव्यतिरेकमुखेनप्रवर्त्तमानंनिषेधकमवीतंतत्रावीतंशेषवत्पिण्डनेपिशिष्यतइतिशेषःसएवविषयतयायस्यास्तिअनुमानज्ञान
न्यद्वेधावीतमवीतंचतत्रापिपूर्ववत्सामान्यतोदृष्टंविशेषवत्वीतमित्याहतत्रेत्यादिनावीतस्यलक्षणमाहान्वयमुखेनेतिविधायकंवीतमित्युक्तेनिषेधविधायकंअ
वीतअनित्याश्चिरुत्वाद्युदासार्थंप्रवर्तमानमितिविशेषणंतथापितत्रैवातिव्याप्तिरुत्वाद्युदासार्थमन्वयमुखेनेतिनलुअन्वयेनेत्यादिलक्षणमस्तुमुखशब्दस्यानर्थक्यमि
तिचेन्नतथासतिकेवलान्वयिनएववीतंलक्षनंलभ्यतेव्यतिरेकिणस्तद्युदासार्थमुक्तंमुखेनेतिअन्वयमुखेनअन्वयप्राधान्येनकेवलंप्रवर्ततेननुव्यतिरेकोनास्ती
तिभावः अवीतस्यलक्षणमाहव्यतिरेकमुखेनेतिनिषेधकमवीतमित्युक्तेविगता ॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

वर्णाः क्षणिकानभवंतिनएवेतिप्रत्यभिज्ञायमानत्वात् संप्रतियन्नवदितिवीतेऽतिव्याप्तिस्तद्व्युदासार्थमुक्तंप्रवर्तमानमिति तत्रैवातिव्याप्तिपरिहारार्थंव्य
तिरेकेणेत्यादिलक्षणेऽन्वयव्यतिरेकिरूपेवीतेतिव्याप्तिः तन्निरासायमुखेनेति अवीतेव्यतिरेकप्राधान्येनप्रवर्तेतेवीतंयद्यपिव्यतिरेकेणापिप्रवर्तेत अ
न्वयव्यतिरेकिरूपंतथापितदन्वयमुखेनस्यान्नतुव्यतिरेकमुखेनेतितेनिरासः पूर्ववत्सामान्यतोदृष्टंवीतमित्यत्रेत्यभिधास्यते इदानीमवीतंशेषवदित्याह
तत्रेतिशेषवतोव्युत्पत्तिकथनेनैवशेषविषयंशेषवदितिलक्षणमाह शिष्यतइत्यादिनोक्तव्युत्पत्तौसंप्रतिपत्तिमाह यथाहुरितित्रयेणाभिधास्यतइति अस
दकरणादित्यत्रकारणभावाच्चेत्यनेनेत्यर्थः दृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयंयदिति दृष्टस्वलक्षणशब्दःसामान्यतोदृष्टाद्यवच्छेदार्थः यद्द्विविधंवीतंतस्य
यदाहुः प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसंगात् शिष्यमाणेसंप्रत्ययः परिशेषइति अस्यचावीतस्यव्यतिरेकिणउदाहरणमग्रेभिधास्यतइ
तिवीतंद्विधापूर्ववत्सामान्यतोदृष्टञ्चनत्रैकंदृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयंयत्तत्पूर्ववत्पूर्वंप्रसिद्धंदृष्टस्वलक्षणसामान्यमितियावत्
तदस्यविषयत्वेनास्तित्वानुमानज्ञानस्येतिपूर्ववत् यथाधूमाद्वह्निसामान्यविशेषः पर्वतेनुमीयतेतस्यवह्निसामान्यविशेष =
स्यस्वलक्षणं वह्निविशेषादृष्टेरसत्त्वात् अपरञ्चवीतसामान्यतोदृष्टमदृष्टस्वलक्षणसामान्यविषयं यथाऽऽन्द्रियविषयमनुभा
मध्येयत्पूर्वंवक्तदेवलक्षणाक्रांतमित्यर्थः विषयंपूर्ववदित्युक्तेसाकांक्षवचनमनर्थकंस्यात् तद्व्युदासार्थमुक्तंसामान्येतिसामान्यतोदृष्टेतिव्याप्ति ॥
परिहारार्थंसदृष्टस्वलक्षणेतिलक्षणव्युत्पत्तावेवस्वलक्षणंसंभवतीतिपूर्वमित्यादिनापूर्वमित्यस्यव्याख्यानंप्रसिद्धमितिप्रसिद्धमित्यस्यतात्पर्यक
थनंदृष्टेत्यादिवह्निसामान्यविशेषइत्यादिसामान्यंद्विविधंपरमपरंचअनुवृत्तिप्रत्ययकारणंतत्रपरंसत्तामहाविषयत्वात्साचानुवृत्तेरवेतुत्वात् सा
मान्यमेवद्रव्यत्वाद्यपरमल्पविषयत्वात् तच्चव्यावृत्तेरपिहेतुत्वात्सामान्यंसद्विशेषाख्यमपिलभतेइतिप्रशस्तदेवोक्तमवांतरसामान्यस्यविशेषत्वमित्य
र्थः अदृष्टेतिनदृष्टस्वलक्षणंयस्यतदृष्टस्वलक्षणम् ॥ ❋ ॥ अदृष्टस्वलक्षणंचतत्सामान्यंचेति अदृष्टस्वलक्षणसामान्यंतद्विषयोस्यतद्द
ष्टस्वलक्षणसामान्यविषयंसामान्यतोदृष्टमित्यभाणितस्योदाहरणमाह ॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

का॰ शां॰ को टि॰ ८

यथेति ननुश्रोत्रेंद्रियानुमानेएतल्लक्षणंकथंसिद्ध्यतीत्याशंक्याह अत्रहीति रूपादिज्ञानानिकरणपूर्वकानिक्रियत्वाच्छिदादिक्रियावदित्युक्तंनन्वस्मि न्ननुमानेछिदादेर्वास्यादेःकरणविशेषस्यदृष्टत्वात् अदृष्टेत्यादिलक्षणासंभवयस्मइत्याशंक्याहयद्यपिचेतिकिंजातीयंतत्करणमित्यपेक्षायामा ह इन्द्रियेतिततः किमित्यतआह नचेतिव्यतिरेकोदाहरणमाहयथेतिननुपूर्ववत्सामान्यतोदृष्टाद्भिन्नमेवनभवति वीतत्वविशेषादित्याहसो यमिति अनंतरोक्तइत्यर्थः ननुलक्षणेऽदृष्टंपदंलक्षेचदृष्टपदमितिपरस्परविरोधाद्व्याघातेकुतोलक्ष्यलक्षणासंबंधइत्याशंक्यलक्ष्यव्युत्प

अत्रहिरूपादिविज्ञानानांक्रियात्वेनकरणत्वमनुमीयतेयद्यपिचकरणत्वसामान्यस्यछिदादेर्वास्यादिस्वलक्षणमुपलब्धम् न थापियज्जातीयंरूपादिज्ञानेकरणमनुमीयतेनज्जातीयस्यकरणत्वस्यनदृष्टंस्वलक्षणंप्रत्यक्षेण इन्द्रियजातीयंहितत्करणं नचेन्द्रियत्वसामान्यस्वलक्षणंइन्द्रियविशेषःप्रत्यक्षेणागोचरोवाग्रहणायथावह्नित्वसामान्यस्यस्वलक्षणंवह्निःसोयंपूर्ववतःसा मान्यतोदृष्टात्सन्यपिवीतत्वेन तुल्यत्वेविशेषः अत्रदृष्टंदर्शनंसामान्यतइति सामान्यस्यसार्वविभक्तिकत्वसिः अदृष्टस्वल क्षणस्यसामान्यविशेषस्यदर्शनमनुमानमित्यर्थः ॥ त्यापरिहरतिअत्रचदृष्टमितिअनुमानशब्दोपूर्वापरभावेकारणमाहशब्देनिप्रयोज्य वृद्धाःप्रेष्यवृद्धामध्यमवृद्धास्तेषांप्रवृत्तिर्हेतुर्यस्यज्ञानस्यतत्तेनज्ञानेनयदनुमानं तत्पूर्वकत्वाच्छब्दार्थसंबंधग्रहणास्येति अयमर्थः विमतःशा ८ वृद्धःस्वार्थसंबंधवान् भवितुमर्हतिपुरुषधौरेयफलपर्यंतप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्संप्रतिपन्नवदिति यद्वाप्रयोज्यवृद्धानांप्रवृत्तौहेतुकारणंयज्ज्ञानंतस्या नुमानंतत्पूर्वकत्वादितिअस्मिन्पक्षेप्रयोगःविमताप्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिःशब्दार्थसंबंधज्ञानपूर्विकापुरुषविशेषफलपर्यंतप्रवृत्तित्वात्संप्रतिपन्नव दिति ननुशब्दार्थयोःसंबंधग्रहणेनालमित्याशंक्याहस्वार्थेतिऋत्यर्थविज्ञानस्यैववोधकत्वेनप्रामाण्यात् श्रुतिशब्दःस्वार्थविज्ञानोपलक्ष णार्थइत्याह श्रुतिरिति ॥ श्रीकृष्णरार्पणमस्तु ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

किंचविमतोवेदः स्वतःप्रमाणंअनपेक्षप्रमाणत्वात्संप्रतिपन्नवदित्याहतच्चेतिनतुकंजैमिनिनाश्रौत्पत्तिकशब्दस्यार्थेनसंबंधस्तस्यज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकः
स्वार्थेअनुपलब्धेर्थेनप्रमाणंवादरायणस्यानपेक्षत्वादिति ज्ञानसमानज्ञापकत्वंहिज्ञप्तेःस्वतस्त्वमिष्टंतथाचप्रयोगः प्रामाण्यंस्वतोज्ञायतेज्ञानत्वेकधर्मत्वात् ज्ञा
नत्ववदितियेनुसुगतानैयायिकप्रभृतयः प्रमाणानांपरतःप्रामाण्यमिच्छंतिनेषामयंपरिहार्योवानवस्थास्यात् उत्पत्तौज्ञप्तौचपरतःप्रामाण्यमिच्छंतियेनैयायिका
दयस्तेषांचेदमनुमानंप्रमाणानांप्रामाण्यंप्रमाणसाधारणकारणातिरिक्तकारणजन्यंज्ञानत न्यूनत्वादितित्वात् अप्रामाण्यवदिति तत्रासिद्धोहेतुःविपक्षेबाध
संवैचैतदस्माभिर्न्यायवार्तिकनात्पर्यटीकायांव्युत्पादितमितिनेहोक्तंविस्तरभयादिति प्रयोजकइतिपक्षः घटज्ञानवत्साध्येनेतद्दिषत्वा
दितिहेतुः अन्यपुरुषवदिति दृष्टान्तः प्रयोजकवृद्धशब्दश्रवणसमनन्तरंप्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिहेतुज्ञानानुमानपूर्वकत्वाच्छब्दार्थसम्बन्ध
ग्रहणस्यस्वार्थसंबन्धज्ञानसहकारिणश्चशब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वात् अनुमानानन्तरंशब्दलक्षणमिति आप्तश्रुतिरा
प्तवचनमितिलक्षणनिर्देशः परिशिष्टलक्षणंआप्ताप्राप्तायुक्तेतियावत् आप्ताचासौश्रुतिश्चेतिआप्तश्रुतिः श्रुतिर्वा
क्यजनितंवाक्यार्थज्ञानं तच्चस्वतःप्रमाणं अपौरुषेयवेदवाक्यजनितत्वेनत्वसकलदोषाशंकाविनिर्मुक्तेर्युक्तंभवति एववेदमूलस्मृ
तीतिहासपुराणवाक्यजनितमपिज्ञानंयुक्तं आदिविद्वांसश्चकपिलस्यकल्पादौकल्पान्तराधीतश्रुतिस्मरणसम्भवः सुप्तप्रबुद्धस्येव पू
र्वेद्युरवगतानामर्थानामपरेद्युः तथाचावद्यजैगीषव्यसंवादेभगवान्जैगीषव्योदशमहाकल्पवर्त्तिजन्म स्मरणमात्मनउवाच
दशमहाकल्पेषुविपरिवर्त्तमाननमयेत्यादिनाग्रंथसंदर्भेणआप्तवचनेनाप्युक्तः शाक्यभिक्षुनिर्ग्रन्थकसंसारमोचकादीनामागमाभासाः
परिहृताभवन्ति॥ ॥ कामंवस्त्वेतिननुयुक्तत्वप्रतिज्ञामात्रेप्रमाणाभावान्नसत्यतीत्याशंक्याप्युक्तत्वेप्रमाणमाहआपौरुषेयेति विमतोवेदोऽपौरुषेयः सप्रत्या
यविच्छेदेसत्यस्मर्यमाणकर्तृत्वात्आत्मवत् अस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदइत्यनुमानागमाभ्यामपौरुषेयत्ववेदस्येतिकृत्वात्तज्ज्ञानस्तत्वे
नयुक्तत्वंतदर्थविज्ञानस्येत्यर्थः तदुक्तंभट्टाचार्यैः स्वतःसर्वप्रमाणानांप्रामाण्यमितिगृह्यतांनहिस्वतोऽसतीशक्तिः कर्तुमन्येनशक्यतेतत्रापवादनिर्युक्तिर्वन्ध्या॥

धीयसीवेदेषुएतेषांप्रामाण्यंनशंकामपिगच्छतीति विरोधस्वनपेक्षंस्यादनित्युनुमानमितिप्रमाणलक्षणेनिर्णीतत्वात् युक्तत्वमन्यत्राप्यतिदिशति एव
मितिननुकस्यादौहिरण्यगर्भस्यबुद्धिपूर्वकवेदप्रणेतृत्वात् तत्कृतसंकेतवशाच्चवस्तुबोधकत्वाद्वेदस्ययुक्तत्वात्तदर्थविज्ञानस्यनत्वपौरुषेयवेदजनितत्वे
नेत्याशंक्यपरिहरति आदिविदुषश्चेति योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मैतंहदेवमात्मबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्येइतिश्रुतेर्हिरण्य
गर्भस्यबुद्धिपूर्वकृतिर्वेदेनस्यादित्यर्थः प्रकृष्टधर्मादिबलाच्चिरकालव्यवहितार्थस्मरणंभवति तत्रस्मृतिसंवादमाह तथाचेति ननुश्रुतिरप्रवचनमितिल
लक्षणमस्तु आप्तशब्दस्यानर्थक्यमितिचेत्तत्राह आप्तग्रहणेनचेत्यादि शाक्योबुद्धाः भिक्षुकाश्चावधूताः निर्ग्रथकाः क्षपणाः श्वेतपटाश्चसंसारमोचकाः एवंम

> अयुक्तत्वंचैतेषांविगानात्विच्छिन्नमूलत्वात् प्रमाणनिरुद्धार्थाभिधानाच्चकैश्चिदेवम्लेच्छादिभिः पुरुषायसदैः पशुप्रायैः परिग्र
> हाद्वेद्यंतुशब्देनानुमानात्व्यवच्छिनत्तिवाक्यार्थोहिप्रमेयोननुतद्धर्मोवाक्यंयेनतत्रलिङ्गंभवेत् नचवाक्यंवाक्यार्थेबोधय
> त्सम्बन्धग्रहणमपेक्षतेऽभिनवकविरचितस्यवाक्यस्यादृष्टपूर्वस्याननुभूतचरवाक्यार्थबोधकत्वादिति एवंप्रमाणसामान्यलस
> णेषुतद्विशेषलक्षणेषुचसत्सुयानिप्रमाणान्तराणिउपमानादीनिप्रतिवादिभिरभ्युपेयन्तेतान्युक्तलक्षणेषुप्रमाणेष्वन्तर्भवंतीति॥ ॥ ॥

न्येनेयथा घटमंगेतत्कथ्यस्योदकस्येमोक्षस्तथाशरीरेणकर्मादिनाछिन्नेतत्कथ्यगतजीवस्यमोक्षः आदिशब्दाद्बोधकायनिकाः तेषांसर्वेषांआगमाभासानिरूकृता सु
त्यनतत्रान्वेतेषांअयुक्तत्वेसिद्धे आप्तशब्देननिरासस्तदद्यापिनसिध्यतिप्रमाणाभावादितिचेत्तत्राह अयुक्तंचेतिविगानंवैरूप्यंविप्रतिपत्तिस्तावच्चतुर्विधा ना
पिबौद्धानांवैभाषिकसौत्रांतिकयोगाचारमाध्यमिकानांवैभाषिकसौत्रांतिकयोर्वास्याभ्यंतरवस्तुस्थित्यङ्गीकारसमानेप्येकस्यप्रत्यक्षेणबाह्यार्थयोगीकारेणपरस्या
नुमानेनेत्यंतभेदःविज्ञानैकवादित्वंयोगाचारस्यसर्वशून्यवादित्वंमाध्यमिकस्येति एवंयथायथंसर्वेषामपिविगानंद्रष्टव्यं छिन्नमूलत्वंनिर्मूलत्वंवेदबाह्यत्वमि
त्यर्थः यत्सतत्तत्क्षणिकंयथाप्रदीपः सतश्चामीभावाइत्यनुमानात् क्षणिकत्वंपूर्ववस्तुज्ञातस्यप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरुद्धंबौद्धाः शून्यवादीवाऽर्थविज्ञानवा

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

विज्ञानद्वयमात्रविषयंप्रत्यक्षज्ञानंप्रत्यभिज्ञानेसाक्षाद्विशिष्टमिदमंशंप्रतिपूर्वापरतयाप्रत्यभिज्ञायनेसाक्षादितिपदमिछंतौपूर्वापरविशिष्टद्वयोपलक्षितंस्वरूपैकाकारज्ञानंप्रत्यभिज्ञोत्तरमीमांसकानांतद्विरुद्धार्थाभिधायिनोक्षणिकत्वमितिपदंतुक्षणपरूपंतद्विरुद्धंवेदवभासतइतिचवास्यापद्वेचप्रत्यक्षविरुद्धार्थाभिधायीविज्ञानवादीशून्यवाद्यपिसर्वंशून्यमितिप्रत्यक्षविरुद्धार्थाभिधायीनिमित्तकानांयथेष्टचेष्टाविवादःसर्वप्रमाणविरुद्धःनिर्ग्रंथिकानांएकस्यैववस्तुनोऽस्तिनास्तिइत्येनेकांतवादःप्रत्यक्षादिविरुद्धःसंसारमोचकानांहिंसावादोनहिंस्यादित्यागमप्रमाणविरुद्धःलोकायतिकानांदेहव्यतिरिक्तआत्मानास्तीतिवादःसर्वप्रमाणविरुद्धइत्येवंप्रमाणविरुद्धार्थाभिधानादित्यस्यार्थेः शिष्टापरिग्रहाच्चायुक्तत्वोद्भव्यमित्याहकैश्चिदेवेति॥
कथंतुशब्देनानुमानाद्यवच्छेदःआप्तवचनस्येत्यतआहवाक्यार्थोहीति नन्वस्तुतावद्वाक्यार्थस्यप्रमेयत्वमेतावताकथमनुमानाद्यवच्छेदःस्यान् शब्दस्यतत्कारणात्वात् यथाधूमेनलिंगीवह्निर्ज्ञायतेतथावाक्येनलिंगेनशब्दार्थलिंग्यनुमानंभवेदित्याशंक्याह नतुतद्धर्मइति धूमस्यवह्निधर्मित्वात् नह्यिंगत्वेननुवाक्यार्थधर्मत्वेयेननल्लिंगंवाक्यंस्यादितियावत् ननुयद्यपिधूमाग्निवद्वाक्यार्थयोर्धर्मधर्मिभावाभावस्तथापियथाधूमोऽग्निनासंबंधिनासंबंधग्रहणापेक्षएवतद्गमकः तथावाक्यमप्यर्थेनसंबंधग्रहणापेक्षमेवतद्बोधकमितिघटकुट्यामेवप्रभातमितिचेत्तत्राह नचेति।
औत्पत्तिकास्त्रेजैमिनिनाशब्दार्थयोर्नित्यसंबंधेसाधितेपिशब्दस्येवदृढत्वव्यवहारतः संबंधग्रहणापेक्षस्येवावबोधकत्वात् यदार्थपूर्वकत्वातुवाक्यार्थस्यस्वार्थबोधकत्वंसंबंधग्रहणापेक्षानास्तिविशिष्टार्थसंप्रत्ययोहिवाक्यार्थः एतच्चतद्भूतानांक्रियार्थेनसमाम्नायोर्थस्यतन्निमित्तत्वादितिवाक्यार्थाधिकरणसिद्धांतेप्रतिपादितं भूतपूर्वानुभूतोर्थानुभूतचरः भूतपूर्वेचरडितिपाणिनिस्मरणात् तथानभवतीत्यननुभूतचरः सचासौवाक्यार्थश्चेतिनह्यबोधकत्वादिति एवंप्रमाणत्रयंप्रसाध्ययदुक्तंसर्वेषामुपमानादीनांचिषेवांतर्भावइतितदिदानीयथासंभवमन्तर्भावयति एवमित्यादिना तत्रतावद्दृष्टाभिमतस्योपमानस्यशब्देंतर्भावमाह तथाहीति विमतआगमःआप्तोक्तत्वात्संप्रतियन्नागमवदित्यर्थः यत्तुश्रुतातिदेशवाक्यस्यगवयदर्शनेगोत्वस्यप्रतीतस्यगवयशब्दोभिधानमितिसंज्ञासंज्ञिसंबंधप्रतीतिमुपमानमिछंतिनैयायिकेकदेशीत्रानवगतसंगतिसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थस्यसंज्ञित्य

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

उसंधानमुपमानमितिनस्याप्यनुमानेनंतर्भावमाह योप्ययमितिकथमनुमानमित्याशंक्यविशतोगवयशब्दोगोसदृशार्थवाचकोभवितुमर्हतिलक्षणागुणवृत्त्यभावेसतिवृद्धैस्तत्रप्रयुज्यमानत्वात् यद्इत्थंसतथायथागोशब्दोगोत्वस्यतथाचायंतस्मात्तथेतिज्ञानमनुमानमेवेत्याह योहीत्यादिना भट्टाभिमतस्योपमानस्याप्रोक्तत्वादागमत्वेनैवायंकेकदेश्यभिमतस्यव्याप्तिग्रहणादर्थप्रतीतिजनकत्वादनुमानमित्युक्तं ननुवनंगतस्यनागरिकस्यासन्निहितगवयमरण्योगोसदृशोयमितिज्ञानस्याप्नोक्तिव्याप्तिग्रहणाजनितत्वाभावात् शाब्दानुमानाभ्यांपृथगुपमानप्रमाणत्वमाशंक्यतस्यप्रत्यक्षानर्भावइत्याह

तथाहि ॥ उपमानंतावद्यथागोस्तथागवयइतिवाक्यंतज्ज्ञानिनाधीरागमएवयोप्ययंगवयशब्दोगोसदृशस्यवाचकइतिप्रत्ययः सोप्यनुमानमेव योहिशब्दोयत्रवृद्धैःप्रयुज्यतेसोऽसतिवृत्त्यन्तरेतस्यवाचकोयथागोशब्दोगोत्वस्यप्रयुज्यतेचैषगवयशब्दो गोसदृशइतितस्यैववाचकइतिननज्ञानमनुमानमेव यत्तुगवयस्यचक्षुःसन्निकृष्टस्यगोसादृश्यज्ञानंतत्प्रत्यक्षमेव अत एवस्मर्यमाणायांगविगवयसादृश्यज्ञानंप्रत्यक्षंनत्वनन्नविसादृश्यमन्यच्चगवये भूयोवयवसामान्ययोगोहिजात्यन्तरवर्ती जात्यन्तरेसादृश्यमुच्यते सामान्ययोगश्चैकः सचेतगवयप्रत्यक्षोगव्यपितथेति नोपमानस्यप्रमेयान्तरमस्तियत्रप्रमाणान्तरंभवेदितिनप्रमाणान्तरमुपमानमिति एवमर्थापत्तिरपिनप्रमाणान्तरम् ॥ ह यत्विति ननुतर्हिग्राम्यस्यवनगमनेगवयदर्शनात्स्मर्यमाणायांगविचानेनसदृशीमरीयागौरित्युत्पन्नस्यज्ञानस्याप्नोक्तिव्याप्तिग्रहाक्षसंनिकर्षजन्यत्वाभावात् पृथगुपमानमित्याशंक्यतदपिप्रत्यक्षमित्याह ॥ अतएवेति ॥ यतएवचक्षुःसंनिकर्षाद्गवयस्यगोसादृश्यज्ञानंप्रत्यक्षमतएवेत्यर्थः अतएवेतिसूचितंहेतुंस्पष्टयतिनहीतिकथमुभयत्रएकमेवसादृश्यमित्याशंक्यतद्दर्शयितुंप्रथमंसादृश्यलक्षणमाह भूयोवयवसामान्ययोगइति भूयसामन्यवयवानांखुरपुच्छशृंगादीनांसामान्यंखुरत्वपुच्छत्वशृंगत्वादितस्ययोगःसमवायलक्षणःसंबंधइत्यर्थः जात्यंतरशब्दोव्यक्तंतस्याप्युपलक्षणार्थः ॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

अन्यथैकस्याजातेोव्यक्तिसादृश्याभावप्रसंगः नन्वस्त्वेवंसादृश्यलक्षणानंतःप्रकृतेकिमायातमित्याशंक्याह सामान्ययोगश्चेतिननुपक्षेपवयव
जातिसमवायएकस्तथापिगोरप्रत्यक्षत्वात् सोप्रत्यक्षइतिचेतन्नाहसचेदितियद्यपिगोरप्रत्यक्षस्तथापिभूयावयवजातिसमवायस्यसादृश्यप
दार्थत्वातनस्यचोभयत्राप्येकत्वात् एवंगवयत्वजातिसमवायोगवयेगम्यमिसएवेनिवहस्वरूपादिजातियोगलक्षणास्यसादृश्यस्यप्रत्यक्षत्वमित्यनत
एवमुपमानस्यविषयासंभवमेतर्भावमुक्त्वाधुनार्थापत्तेरनुमानेतरभावमाहएवमितितन्नानभावंदर्शयितुंप्रथममर्थापत्तेर्लक्षणमाह तथाहीतिजीवतश्चैत्र।
स्यगृहाभावान्यथानुपपत्यावहिर्भावस्यार्थादापत्तिरनुमानमित्युक्तंतत्कथमित्याशंक्यानुमानंदर्शयितुंव्याप्तिंतावदाह येदेतिसूत्रेव्यभिचारनिरासार्थमन्ति

तथाहिजीवतश्चैत्रस्यगृहाभावदर्शनेनबहिर्भावस्यादृष्टस्यकल्पनंअर्थापत्तिरभिमतावृद्धानांसाप्यनुमानमेव यदास्वत्वव्याप
कःसत्वेकत्रनास्तितदान्यत्रास्तियथाऽव्यापकएकत्रास्तितदान्यत्रनास्तीतिसुकरःस्वशरीरव्याप्तियहः तथाचसतोगृहाभावदर्शी
नेतलिङ्गेनबहिर्भावदर्शनमनुमानमेवनचचैत्रस्यक्वचित्सत्वेनगृहाभावः शक्योपपादयितुंयेनासिद्धोगृहाभावोबहिर्भावेनहेतुः।
स्यातनचगृहाभावेनवासत्वमपपद्यतेयेनसत्वमेवानुपपद्यमानमात्मानंनहिबहिरवस्थापयेत् तथाहिचैत्रस्यगृहासत्वेननस
त्वमात्रेवाविरुद्ध्यते गृहसत्वम्वानेतावद्यत्रक्वचनसत्वस्यास्तिविरोधोगृहासत्वेनभिन्नविषयत्वात् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तिजीवन्नित्यर्थः आकांक्षेव्यभिचारनिरासार्थमव्यापकइतिचैत्रस्त्वेवंव्याप्तिंगृहस्तंतः किमायातमित्यतआहतथाचेतिविमतश्चैत्रोबहिर्भवितुमर्हतिजीविते
सतिगेहेविद्यमानत्वात्तत्रयएवंनसएवंयथागृहेविद्यमानोमैत्रोनचतथायंभवतितस्मान्नतथेत्यनुमानंतथाचसतिसिद्धमेतत् ननुभावाभावयोरन्यान्य
विरुद्धयोर्वाध्यबाधकभावेनगम्यगमकत्वाभावात् नैतदनुमानंभवतीतिपृथगेवार्थापत्तिःप्रमाणमित्याशंक्याभावेनाभावोवाध्यतेअभावेनचभावोनबाध्य
तइतिकुतस्तल्लिङ्गलिंगिपूर्वकत्वादनुमानमेवस्यादित्याहनचेत्यादिनाऽविरोधंदर्शयितुंविकल्यद्वयमाह तथाहीतिप्रथमंप्रत्याहनतावदितियत्रक्वचनस
त्वंस्वेयमुक्तत्वात् देशसामान्येचसत्वस्यविषयोगृहलक्षणोदेशविशेषोऽसत्वस्येतिभिन्नविषयत्वाद्विरोधोनास्त्य ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

नयोरित्यभिधायिनानुसामान्यस्यविशेषव्यापकत्वात् वैपरीत्यस्यत्व दृष्टत्वात् चैत्रस्यपक्षप्राप्तेनगृहसत्वेनगृहासत्वस्यनिराकरणात्पाक्षिकमितिभिन्नविषयत्वा
दित्यस्यहेतोरसिद्धत्वाद्विरोधएवेत्यभिप्रेत्यशंकते देशसामान्येनेति परिहरतिनेति प्रत्यक्षप्रमाणाध्यवसितस्यगृहाभावस्यपक्षप्राप्तत्वेनसाशयिको
गृहाभावोऽपह्नवंकर्तुनाशंकीतिचेन्नाभाणि ननुयदिप्रमाणनिश्चितत्वेनबलिंस्तर्हिगृहाभावश्चैत्रस्यपक्षप्राप्तंगृहस्थत्वेनिराकुर्वन्सर्वत्रसत्वमपिप्रा
तिक्षेप्यस्यतिसंदिग्धत्वमपिगृहाभावस्यव्यपनेष्यतीतिचेन्नत्राह नापीति सत्वस्यापिस्वविषयानुमानप्रमाणाध्यवसितत्वेनप्रबलत्वात्प्रतिक्षेपा
योगेगृहासत्वेनेत्यर्थः तस्मात्सत्वासत्वयोः परस्परविरुद्धयोरपिभिन्नविषयत्वेनबाध्यबाधकभावस्याप्यभावादनुमानमेवार्थापत्तिरितिस्थितमहिनी

देशसामान्येनगृहविशेषाक्षेपोपिपाक्षिकइतिसमानविषयतयाविरोधइतिचेन्नप्रमाणाविनिश्चितस्यगृहेऽसत्वस्यपाक्षि
कतयासांशयिकेनगृहसत्वेनप्रतिक्षेपायोगात् नापिप्रमाणनिश्चितोगृहाभावः पाक्षिकस्यगृहसत्वप्रतिक्षिप्तसत्वमपिप्र
तिक्षेप्तुंसांशयिकत्वंचव्यपनेतुमर्हतीतियुक्तं गृहावच्छिन्नेनचैत्राभावेनगृहेसत्वविरुद्धत्वान्निक्षिप्तेननुसत्वमात्रेतस्य
तत्रौदासीन्यात् तस्मात्गृहाभावेनलिंगेनसिद्धेनसतावहिर्भावोऽनुमीयतइतियुक्तं एतेनविरुद्धयोः प्रमाणयोर्विषयव्यव
स्थयाविरोधात्नार्थापत्तेर्विषयइतिनिरस्तं अवच्छिन्नानवच्छिन्नयोर्विरोधाभावात् उदाहरणान्तराणिचार्थाप
तेरेवमेवानुमानेनान्तर्भावनीयानितस्मान्नानुमानात्प्रमाणान्तरमर्थापत्तिरितिसिद्धम् ॥ यदिवास्यप्रत्यादृहावच्छिन्नेतित्रेतिसत्वम
त्रेतस्येतिगृहाभावस्यत्र्यवांतरप्रमेयमुपसंहरतितस्मादिति उक्तन्यायमन्यत्रापिनिदर्शनेनेतिगृहावच्छिन्नानवच्छिन्नयोर्भिन्नविषयत्वादविरोधाया ११
दनन्यायेनेत्यर्थः विरुद्धयोः प्रमाणयोर्विषयव्यवस्थयापदविरोधप्रतिपादनंनदर्थापत्तेर्विषयइतिमन्यंतेकेचनतन्निराकृतमित्येतत् एतेनेति सूचि
तंहेतुमाहअवच्छिन्नेतिअवच्छिन्नंप्रमाणंगृहाभावसाधकं अनवच्छिन्नंप्रमाणंसत्वमात्रसाधकंतयोर्भिन्नविषयत्वेनाविरोधादितियावत् पीनो
देवदत्तोदिवानभुंक्तेएवमादिवचःश्रुतौरात्रौभोजनविज्ञानंश्रुतार्थापत्तिरिष्यतइत्येवमादिष्वनिदर्शनिउदाहरणेतिमहाप्रमेयमुपसंहरति ॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

तस्मादिति इदानीमभावस्यप्रत्यक्षेंतर्भावमाह एवमिति अत्रहेतुमाह नहीति भूतलपरिणामविशेषादित्येतावदुक्तेघटशरावोदंचनादिरूपेणाभूतल
परिणामविशेषस्य भावत्वेतद्व्युदासार्थंकैवल्यलक्षणादित्युक्तं ननुभूतलस्यपरिणामएवनास्तिकश्चंतदुक्तिसिद्धिरित्यतआह प्रतिक्षणेति अ
नुभूतलपरिणामविशेषात्कैवल्यलक्षणादनन्यत्वेघटोभावस्यतथापिकश्चंप्रत्यक्षत्वमभावस्येत्यतआह सचेतिसंभवस्यानुमानेनभावमाह स
भवस्त्विति विमतःसंभवोनुमानंअविनाभाववत्वेनार्थंप्रतिपत्तिहेतुकत्वात् संप्रतिपन्नानुमानवदित्यर्थः किंचप्रमाणास्यसतःप्रमाणेअंतर्भावोज्ञाप्य

एवमभावोपिप्रत्यक्षमेवनद्भिभूतलस्यपरिणामविशेषात्कैवल्यलक्षणादन्योघटाभावोनामप्रतिक्षणपरिणामिनोहिसर्वएव
भावाऋतेचितिशक्तेः सचपरिणामभेदएंद्रियकइतिनास्तिप्रत्यक्षात्परप्रमेयान्नागनवरुद्धोविषययोग्यत्वाभावाद्दृश्यप्रमाणा।
नरमभ्युपेयमिति संभवस्तुयद्यारवार्यादोणाढकप्रस्थाद्यवगमः सचानुमानमवखारीत्वेद्रोणाद्यविनाभूतंप्रतीतं स्वार्थी
द्रोणादिसत्त्वमवगमयतीति यच्चानिर्दिष्टप्रवक्तृकंप्रवादपारंपर्यमात्रमितिहोचुर्वृद्धाइत्येतित्थं यथेदंवटेयक्षःप्रतिवस
तीतिनतत्प्रमाणान्तरमनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेनसांशयिकत्वात् आप्तप्रवक्तृकत्वनिश्चयेत्वागमइत्युपपन्नंत्रिविधंप्रमाण।
मिति॥५

तरोनित्यस्यानिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेनसांशयिकत्वात् प्रमाणांतरभावोनोच्यतइत्याह यच्चेति ॥ लक्षणमुक्त्वाप्युत्पत्तिमाह इतिहोचुरिति ईतिहकिलोचुर्वृद्धाइ
ति हेत्यस्याभावरोतित्थम् यद्यप्रामाण्यदोषपरिजिहीर्षयाप्तप्रवक्तृकंप्रवादमात्रमेतित्थमितिलक्षणमुरीक्रियते तथाप्याप्तोक्तत्वेनागमान्नभिन्नप्रमा
णमित्याह आप्तेति ५ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

एवंप्रमाणत्रयेऽपमानादीनांपक्षासंभवंश्रुतभावमभिधायेदानींदृष्टदूषणपूर्वकमुत्तरग्रंथसंबंधमाह एवंतावदित्यादिना पांसुलोपांसुमंतोपादेयस्यसपांसुलपादकः
पामरःऋषिपूर्वकर्मेक्षणेतथाचभट्टवार्तिकंफलायविहितंकर्मक्षणिकंचिरभाविनेतन्सिद्धिर्नान्यथेत्येवमपूर्वमितिगम्यतेइति ६ अतिप्रसंगमेवस्पष्टयतितथाहि

एवंतावदुक्तात्मतत्त्वलक्षणप्रमेयसिद्ध्यर्थंप्रमाणानिलक्षितानितत्रव्यक्तंपृथिव्यादिस्वरूपतः पांसुलपादकोहालिकोपिप्रत्यक्षतः
प्रतिपद्यते पूर्ववताचानुमानेनधूमादिदर्शनाद्वह्न्यादीनिनह्युत्पादनायमन्त्रप्रयोजनशास्त्रमितिदुरधिगममनेनव्युत्पाद्यंतत्रयत्नमाणः
यत्रशास्त्रंनदुरुक्तलक्षणेभ्यःप्रमाणेभ्योनिष्कृष्यदर्शयतिसामान्यतिनुशब्दःप्रत्यक्षपूर्ववह्न्यादिविशिनष्टिसामान्यतोदृष्टादनुमानादध्यव
सायादतीन्द्रियाणांप्रधानपुरुषादीनांप्रतीतिः चितिछायापत्तिः बुद्धेरध्यवसायइत्यर्थः उपलक्षणं चैतच्छेषवत इत्यपिद्रष्टव्यंत

सामान्यतस्तुदृष्टादतीन्द्रियाणांप्रतीतिरनुमानात् तस्मादपिचासिद्धंपरोक्षमाप्तागमात्सिद्धम् ६ अतिदूरात्सा
मीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्च ७ ॥ ॥ ॥ ॥

किंसर्वेषुतीन्द्रियेषुसामान्यतोदृष्टमेवप्रवर्तते तथाचयत्नतन्त्राग्निमद्दाद्यारंभक्रमेस्वर्गापूर्वदेवतादौचतेषामभावःप्राप्नइत्यतआहतस्मा
दपीतिनस्मादपीत्येनावतेनवसिद्धेचकारेणशेषवदित्यपिसमुच्चिनोति ६ स्यादेतद्यथागगनकुसुमकूर्मरोमशशविषाणादिषुप्रत्यक्षम
प्रवर्तमानंनतद्भावमवगमयतिएवंप्रधानादिष्वपितत्कथंतेषांसामान्यतोदृष्टादिभ्यःसिद्धिरित्यतआह अतिदूरादिनिरनुपलब्धिः
रिनिवर्त्यमाणेसिंहावलोकितन्यायेनानुषंजनीयं यथाउत्पतन्विपतितोऽतिदूरतयासन्नपिप्रत्यक्षतोनोपलभ्यते सामीप्या
दित्यत्रापिनिरनुवर्त्तनीयः यथालोचनस्थेमज्जनमतिसामीप्यान्न दृश्यते ॥

नि नर्हिकथंतद्भावनिश्चयइत्याकांक्षायामाह अपिखल्वनिश्चयंप्रमातानुयोग्यप्रत्यक्षनिह्नवेऽलंभावाध्यवसायः ततःप्रकृतेकिमायातंइत्याशंक्याह नचेति ७ ॥०

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

उक्तस्यग्रंथस्यतात्पर्यकथनद्वारापूर्वपक्षवादुक्तंदृष्टांतेविघटयतिदृढतरेत्यादिनाउपरिष्टादितिकारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याव्यक्तमपिसिद्धंभेदानांपरिणामादित्यत्रेत्यर्थः सारूप्यवै

इन्द्रियघातोंधत्वबधिरत्वादिः मनोनवस्थानात् यथाकामादुपहतमनाः स्फीतालोकमध्यवर्तिनमिंद्रियसन्निकृष्टमर्थंनपश्यति सौक्ष्म्यात् यथेन्द्रियसन्निकृष्टंपरमाण्वादिप्रणिहितमनाश्चनपश्यति व्यवधानात् यथाकुड्यादिव्यवहितंराजदारादिनपश्यति अभि भवात् यथाहनिसौरिभिर्भाभिरभिभूतंग्रहनक्षत्रमण्डलंनपश्यतिसमानाभिहारात् यथातोयदधिसुक्तादलविन्दूनजलाशयेनपश्यति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तेनानुद्भवोपिसंगृहीतः तद्यथाक्षीरावस्थायांदध्यद्यनुद्भवान्नदृश्यते एतदुक्तंभवति नप्रत्यक्षनिवृत्ति मात्राद्वस्त्वभावोभवति अतिप्रसंगात्तथाहि नहिगृहाद्विनिर्गतोगृहजनमपश्यंस्तदभावंविनिश्चिनुयात् अपिनुयोग्यप्रत्यक्षनिवृ त्तेरयमभावंविनिश्चिनोति नचप्रधानपुरुषादीनामस्तिप्रत्यक्षयोग्यतेतिनतन्निवृत्तिमात्रात्तदभावनिश्चयोयुक्तःप्रमाणिकानामिति

सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावात्कार्यतस्तदुपलब्धेः महदादितच्चकार्यंप्रकृतिसरूपंविरूपंच ८ ॥ ८ ॥

कथमनुमेयेषुकारणंप्रधानादीनामनुपलब्धावित्यतआहसौक्ष्म्यादितिअथाभावोदेवसन्नमस्यवेदंतेषामनुपलब्धिःकस्मान्नभवतीत्य तआहनाभावात् कुतःकार्यतस्तदुपलब्धेःनहीतिप्रधानंपरागृह्णातिपुरुषोपलब्धौनुमेयाणावस्तिसंघातपरार्थत्वादिति दृढतरप्रमा णावधारितेहिप्रत्यक्षमप्रवर्त्तमानमयोग्यत्वान्नप्रवर्त्ततेइतिकल्पतेसन्नमस्तुरसौनप्रमाणेनावधारितइतिनतन्नप्रत्यक्षस्यायोग्यता शक्याध्यवसितुमित्यभिप्रायः किंपुनस्तत्कार्यंयतःप्रधानानुमानंइत्यतआह महदादितत्कार्यंएतच्चयथागमं कंतथापरिष्टादुपपा दयिष्यतेतत्सचकार्यस्यविवेकज्ञानोपयोगिनीसारूप्यंवैरूप्यंचाहप्रकृतिसरूपंविरूपञ्चएतेनउपरिष्टाद्विभजनीयेइतिकार्यो का रणमात्रंगम्यतेतत्रिचात्रवादिनाविप्रतिपन्नं यः तथाहिकेचिदाहुःअसतःसज्जायतइतिएकस्यसतोविवर्त्तःकार्यजातनवस्तुसदित्यपरे अन्येनुनैयायिकाःसतःअसज्जायतइतिसतःसज्जायतइतिवृद्धाःतत्रपूर्वे॥ ॐ रूपयोर्विभागंहेतुमदित्यार्याह्येनवस्पनीत्याहएतौचेति प

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

उत्तरस्यार्यायाः संबंधमाह कार्यादित्यादिना अत्रेतिकारणेवैद्यमतमाहात्रकेचिदितिनेहिवर्णयंतिनानुपमृद्यप्रादुर्भावादितिबीजाद्यनुपमृद्यांकुरघटादीनामुत्पत्ति
र्नभवतीतितथेवप्रादुर्भावसंभवादित्यभिप्रेत्यविनष्टादसतोबीजादेरसत्यंकारणेविद्यमानमंकुरादिजायतइत्यर्थः वैशेषिकपक्षंकुक्षीकरोति एकस्येतिसनोत्र
त्मणोऽप्रपंचस्यप्रपंचभावेनान्यथाभावेविवर्तः सतः कारणात्परमाणावादेरसत्कार्यंद्व्यणुकादिजायतेइतिनैयायिकवैशेषिकपक्षमाह। अन्येत्विति सांख्यमतमाह सतःस

स्मिन्कल्पत्रयेप्रधाननसिद्ध्यति सुखदुःखमोहभेदवत्त्वरूपपरिणामशब्दाद्यात्मकंहिजगत्कारणस्यप्रधानत्वेप्रधानस्यसत्त्वरजस्तमःस्व
भावत्वं यदिपुनरसतःसज्जायतेऽसन्निरूपात्मकंकारणंसुखादिरूपशब्दाद्यात्मकंकथंस्यात् सदसतोस्तादात्म्यानुपपत्तेः अथ एकस्यस अ
नोविवर्तः शब्दादिप्रपंचस्तथापिसतःसज्जायतइतिनस्यात् नचास्याद्वयस्यप्रपञ्चात्मकत्वंअपितुप्रपञ्चस्यप्रपञ्चात्मकतयाप्रतीतिर्भ्रम
एवयेषामपिकणभक्षाक्षचरणादीनांसतएवकारणादसतोजन्मतेषामपिसदसतोरेकत्वानुपपत्तेनैकार्थात्मकंकारणमितिनप्रधान।
सिद्धिः अत्रतःप्रधानसिद्ध्यर्थंप्रथमतावत्सत्कार्यंप्रतिजानीते असदकरणादितिसत्कार्यं कारणव्यापारात्प्रागपीतिशेषः तथाचनसि १६ पत्र

असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् शक्तस्यशक्यकरणात्कारणभावाच्चसत्कार्यम् ९ ॥ ॥०

द्धिसाधनेनैयायिकतनयेरुद्भावनीयं यद्यपिबीजमृत्पिण्डादिप्रध्वंसानंतरमंकुरघटाद्युत्पत्तिरुपलभ्यतेतथापिनप्रध्वंसस्यकारणत्वमपितु
भावस्यैववीजाद्यवयवस्याभावानुभावोत्पत्तौतस्य सर्वत्रसुलभत्वात्सर्वत्रसर्वकार्योत्पादप्रसंगइत्यादिन्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायामभि
हितमस्माभिः प्रपंचप्रत्ययश्चासतिबाधकेनशक्योमिथ्येतिवदितुमितिकणभक्षाक्षचरणामतमवधिष्यतेतन्नेदंप्रतिज्ञातंसत्कार्यमितिअत्र
हेतुमाह असदकरणात् असच्चेत्कारणव्यापारात्पूर्वंकार्येनास्यसत्त्वं कर्तुं केनापिशक्यंनहिनीलंशिल्पिसहस्रेणापिपीतंकर्तुंशक्य
नेसरसत्त्वेघटस्यधर्मोविनिचेन् तथाप्यसन्निधर्मिणिनतस्यधर्मइतिसत्त्वंतदवस्थमेवतथाचनासत्त्वं असंबद्धेनातदात्मनाच्चा ॥ ॥

हितिएवंपक्षचतुष्टयप्रदर्श्याद्यपक्षत्रयस्यप्रधानासाधकत्वादनादेयत्वमाहतत्रेतितत्राप्यक्रमेणप्रधानासाधकत्वंदर्शयतिकल्पत्रयइति सुखेत्यादिना जगत्कारणस्यस

सत्त्वरजस्तमःस्वभावत्वंस्यात्तथाचसुखदुःखमोहभेदवत्त्वंस्यात्तथाचसुखादिरूपशब्दाद्यात्मक

दुःखादिरूपश्चादिस्फुटप्रतीतिविहीनस्यापिस्वांतर्लीनसुखादिरूपश्चादिमतःसतएवकार्यस्याभिव्यक्तिहेतुत्वात्तदात्मकत्वमित्यर्थः अस्त्येवंततः किमि-
त्यत आह यदिपुनरितिकारणव्यापाराद्ध्वंसत्कार्यमपिनेष्यायिकादयोपिमन्यंतेस्वतःसांख्यस्यसत्कार्यमितिप्रतिज्ञाज्ञानस्यसिद्धसाधनेनादूषणमुद्भा-
व्यतेयेतुनिरासार्थमाहकारणव्यापारादितिकल्पनयेप्रधानसिद्धभावात्तत्सिद्ध्यर्थंकारणव्यापारात्पूर्वंसत्कार्यमितिपक्षीकरोतिइत्यभ्यधायिनप्रधानसिद्धि
र्नभवतीतिचेत्माभूत्परार्थयाकिंतयाकिंतुपक्षत्रयस्यादुष्टत्वात्तदुरीकारःकिंनस्यात्किंतत्यक्षपानपरिग्रहेणेत्याशंक्यपक्षद्वित्तयेत्वांर्योमास्मोनन्दोषमाहक्रमे

सत्त्वेनकथमसन्घटस्तस्मात्कारणव्यापाराद्ध्वंमिवततः प्रागपिसंदेवकार्यमिति कारणाच्चास्यसतोऽभिव्यक्तिरेवावशिष्यते स
तश्चाभिव्यक्तिरूपपन्नायथापीडनेनतिलेषुतैलस्यावघातेनधान्येषुतण्डुलानांदोहनेनसौरभेयीषुपयसः असतःकरणेतुनि
दर्शनंकिंचिदस्तिनखल्वभिव्यज्यमानंचोत्पद्यमानंवाक्वचिदसदृष्टंदृष्टंतुकारणव्यापारात्माकसदेवकार्यमित्याह उपादानग्रहणात्
उपादानानिकारणानितेषांग्रहणंकार्येणसंबंधः उपादानैःकार्यस्यसंबंधादितियावत एतदुक्तंभवतिकार्येणसंबद्धंकारणंकार्यस्यजन
कंसंबंधंकार्यस्यासतोनसंभवतिनस्मात्सदितिस्यादेतत् असंबद्धमेवकारणैःकार्यंकस्मान्नजन्यतेनथाचासदेवोत्पद्यते
इत्यतआहसर्वसंभवाभावात् असंबद्धस्यजन्यत्वेऽसंबद्धत्वाविशेषेणसर्वंकार्यजातंसर्वस्माज्जायेत नचैवदृश्यतेतस्मान्नासं
बद्धंअसंबद्धेनजन्यतेअपितुसंबद्धेनजन्यतेइति यथाहुःसांख्यवृद्धाः असत्त्वेनास्तिसंबंधःकारणैःसत्त्वसंगिभिः असंबद्धस्य
चोत्पत्तिमिच्छतोनव्यवस्थितिरितिस्यादेतत् असंबद्धमपिसत्ततदेवकरोतियत्रयत्कारणंशक्तंशक्तिश्चकार्यदर्शनादवगम्यते
णयद्यपिचित्पादिनाऽसत्करणादितिविमतंकार्यंकारणव्यापारात्प्रागपिसंभवितुमर्हतिउत्पद्यमानत्वात् येउत्पद्यंतेतेव्यथातिलेषुतैलंनयदेवंनतेऽसंय
थानरविषाणमितिसन्यष्टोऽसन्घटइतिव्यवहारान्यथानुपपत्त्यासत्त्वासत्त्वेयंघटधर्मत्वंस्यादितिशंकतेसदसत्त्वइतिघटलक्षणधर्मिव्यतिरेकेणसत्त्वासत्त्व
लक्षणधर्मावस्थानान्यथानुपपत्त्याभवदुक्तंयमर्थापत्तिरस्मत्पक्षेस्यैवसाधिकानत्वत्पक्षेसंतिकृत्वान्यथानुपपत्तेरन्यथैवोपपत्तिरिति ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

भवत्पक्षाणामपिकिंचिन्नोदीर्यतइत्यभिप्रेत्यपरिहरतिनथापीतिकिंचासत्त्वंघटेसंवद्धंतदात्मकंभवतिनवाऽऽद्येकल्पेऽसदात्मकस्यघटस्यासत्त्वधर्मोन।
स्यात् संबंधस्यतदात्मकस्यघटसापेक्षत्वात सत्त्वंस्याद्घटस्येतिसंबंधस्तदवस्थमेवद्वितीयंप्रत्याहऽअसंबद्धेनेति अ संबद्धोऽतदात्मकोऽसत्त्ववर्णातघटस्यासत्त्वमुपग
स्यमानेऽतिप्रसंगः स्यादित्युभयथापिसत्त्वंस्याद्घटस्येतियावत् यद्वासदसत्त्वयोर्यद्धर्मत्वेपूर्वपक्षवादिनाशंकितेएवमेवविकल्प्यप्रथमंप्रतितथापीत्यनेनग्रंथे
नदूषणंवाच्यंद्वितीयंप्रत्यसंबद्धेनेत्यनेनेतिनेनेति नदूक्तरीत्याव्यवहारदशायांसत्त्वमनुघटादेः कार्यस्यप्रागसत्त्वमित्याशंक्यउपसंहारव्याजेनपरिहरति

शक्तस्यशक्यकरणात् साशक्तिः शक्तकारणाश्रयासर्वत्रवास्याच्छक्येएववासर्वत्रचेत्तदवस्थेवाव्यवस्थाशक्येचेतत्कथमसति।
शक्येतत्रेतिवक्तव्यंशक्तिभेदएवसतादृशायतः किंचिदेवकार्यंजनयेतनसर्वमितिचेद्वदतभोः शक्तिविशेषःकार्यसंबद्धोवाऽसंबद्धोवा
संबद्धत्वेनासतासंबद्धइतिसत्कार्यंस्यसंबद्धत्वमेवाव्यवस्थेतिसुष्ठूक्तंशक्तस्यशक्यकरणादिति इतश्चसत्कार्यमित्याहकारणभावा
च्चकार्यस्यकारणात्मकत्वात्तन्हिकारणाद्भिन्नंकार्यंकारणंचसर्वदानिरूप्यतेतद्भिन्नंकार्यमसद्भवेत् कार्यस्यकारणाभेदसाधनानि
चप्रमाणानितपटस्तंतुभ्योभिद्यतेतंतुधर्मत्वात् इहपटेतंतोभिद्यतेतंतुस्तस्यधर्मोनभवति यथागोरश्वस्यधर्मश्चपटस्तंतूनां तस्मान्ना
र्थान्तरंउपादानोपादेयभावाच्चनार्थान्तरत्वंतन्तुपटयोः ययोरर्थान्तरत्वंनतयोरुपादानोपादेयभावःयथाघटपटयोरुपादानोपा
देयभावश्चतन्तुपटयोः तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति इतश्चनार्थान्तरत्वंतन्तुपटयोः संयोगाप्राप्त्यभावात् अर्थान्तरत्वेहिसंयोगोदृष्टोय

तस्मादितिनत्वसतोशक्यकरणात् कारणव्यापारात्प्रागपिसत्त्वंचेत्कार्यस्यतर्हिसतःकरणस्याशक्यत्वमित्यतआहकरणाच्चास्येतिसतएवाभिव्यक्तिःकारणमित्य
त्रदृष्टांतमाहयथेत्यादिनासेवप्रतिज्ञासंबद्ध्यमानत्वात् तद्वदेवेतिसर्वसंभवाभावादित्यस्यायमर्थः सेवप्रतिज्ञातच्छक्यत्वात् तद्वदेवइतिशक्तस्यशक्यकरणा
दित्यस्यायमर्थः कार्यस्यासत्त्वेपिकारणगतशक्तिविशेषस्यैवप्रतिनियतकार्यजनकत्वादव्यवस्यानभविष्यतीत्यभिप्रेत्यशंकते शक्तिभेदएवेति
विकल्प्यदूषयतिहंतेत्यादिनासेवप्रतिज्ञातद्भिन्नत्वात्तद्वदेवतिकारणाभावाच्चेत्यस्यार्थः ननुकार्यस्यकारणाद्भेदसिद्धोकारणस्

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

स्वेनकार्येणापिसत्वंस्यात् स्वत्वभेदोऽद्यापिनसिद्धतिप्रमाणाभांवादितिचेन्नाह्कार्यस्येतिफल्गुत्साह्नतदेवमितिननुपटउत्पद्यतेपटोविनश्यतीतिस्वात्मन्युत्पत्तिवि
नाशलक्षणविरुद्धक्रियाद्वयंतंतुषुपटइतिव्यपदेशः प्रावरणार्थक्रियाभेदश्चेत्येषामन्यथानुपपत्यातंतुपटयोर्भेदइत्याशंक्यार्थापत्तेरन्यथाण्युपपत्तिमाह स्वात्म
नीतिग्रंथभेपसेदृष्टंतमाह्यथेतिदृष्टांतोक्तमर्थेदार्ष्टांतिकेयोजयतिएवमितिविशेषाविर्भावतिरोभावयोरेवोत्पत्तिविनाशशब्दवाच्यत्वमत्रप्रस्तुतेकार्यकारण योर
भेदेकिमायातमित्याशंक्याह्यथाचेति नंतुपटइतिव्यपदेशोपिनभेदसाधकइत्याहतदृष्टांतेनएवचेति तिलकसमुदायएववनंतद्व्यतिरिक्तंवनंनास्तिनथापि
कुण्डवदयोः अग्निर्वायथाहिमवद्विन्ध्ययोः नचेहसंयोगाप्राप्तीतस्मान्नार्थान्तरत्वमिति इतश्चपटःतंतुभ्योनभिद्यतेगुरुत्वान्न
रकार्योग्रहणात् इहयद्यस्माद्भिन्नंतत्तस्मात्ततस्य गुरुत्वान्नरकार्यंदृश्यते यथेहपल्लिकस्यस्वस्तिकस्यचागुरुत्वकार्यो ऽवनतिविशेष
स्तस्माद्विपल्लिकस्यस्वस्तिकस्यचागुरुत्वकार्योवनतिभेदोऽधिकः नचतथातंतुगुरुत्वकार्यात्पटेगुरुत्वकार्यान्तरंदृश्यतेतस्माद्
भिन्नस्तंतुभ्यः पटइति तान्येतान्यभेदसाधनान्यवीतानितदेवमभेदेसिद्धेतन्नवएवतेनतेनसंस्थानभेदेनपरिणताः पटोनतंतुभ्यो
ऽर्थान्तरंपटः स्वात्मनिक्रियाविरोधबुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाभेदाश्चैनैकान्तिकंभेदंसाधयितुमर्हन्तिएकस्मिन्नपितन्न हिशेषा
विर्भावतिरोभावाभ्यामेतेषामविरोधात् यथाकूर्मस्याङ्गानिकूर्मशरीरेनिविशमानानिनिरोभवन्तिनिःसरन्तिवाविर्भवन्तिननु
कूर्मतत्तदङ्गान्युत्पद्यन्तेप्रध्वंसंतेवाएवमेकस्यामृदःसुवर्णस्यवाघटमुकुटादयोविशेषानिःसरतःश्राविर्भवन्तःउत्पद्यन्तइति
भेदव्यपदेशोभवतीति एतावन्मात्रेविवक्षितेशेदृष्टांतान्यथानिलकेषुवनमितिवाच्यम् अर्थक्रियाभेदोपिनभेदहेतुरित्याहनचेति ननुतंतवःसीवनादिलक्षणामे
वार्थक्रियांकुर्वन्तिपटस्तुप्रावरणादिलक्षणामेवेत्यर्थः क्रियाव्यवस्थानुपपत्त्याभेदस्तनुपटयोरित्याशंक्यान्यथाण्युपपत्तिमाहनेषामिति तन्तूनामेवेत्यर्थः विष्ट
पः कर्मकरः व्युष्टिः कर्तुः फलविशेषः तेनचकर्मकर्तारौलक्ष्येतेनैष्यायिकोवैशिषिकश्चपटस्याविर्भावंविकल्प्यखण्डयति स्यादेतदित्यादिना श्राविर्भावार्थः का
रणव्यापारइत्यपिनवाच्यम् अनवस्थाप्रसङ्गादित्याह श्राविर्भावेचेतिरिक्तं ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

माणशून्यं अनवस्थास्यतर्कस्यप्रथित्वमूलत्वख्यापनायप्रतिवादिग्रहः सत्वांतरमेवेतिप्रतिवदियहेणानवस्थांपरिहरतिसिद्धांतीअथासदित्यादिनाउक्तान
वस्थालक्षणदोषपरिजिहीर्षयापरोत्पत्तेरेकंपक्षंकते अथोत्पत्तिर्भिन्नपटोत्पत्तेरभेदश्चेत्तर्हिपर्यायशब्दावेतौस्यातामित्यभिप्रेत्यपरिहरति तथापीति अस्ये
वंतनः किमित्यतआह तत्रश्चेतिकिंचपटोत्पत्तेरेकेपटइत्युक्तेउत्पत्तेरपिलभ्यमानत्वात् उत्पत्तिविनाशयोश्चविरोधात्पटोनश्यतीत्यपिनवक्तव्यमित्याहविन
उच्यतेनिविशमानास्तिरोभवंतोविनश्यन्तीत्युच्यते नपुनरसतामुत्पादःसतांचानिरोधः यथाहभगवान्कृष्णद्वैपायनः नासतोविद्य
तेभावोनाभावोविद्यतेसतइति यथाकूर्मःस्वावयवेभ्यःसंकोचिविकासिभ्योनभिन्नः एवंघटमुकुटादयोपिमृत्सुवर्णादिभ्योनभि
न्नाःएवञ्चेदतन्तुषुपटइतिव्यपदेशोयथेहवनेतिलकाइत्युपपन्नः नचार्थक्रियाभेदोपिभेदमादधातिएकस्यापिनानार्थक्रिया
दर्शनात् यथैकएवबहिर्दाहकःपाचकःप्रकाशकश्चेति नाप्यर्थक्रियाव्यवस्थावस्तुभेदहेतुःतेषामेवसमस्तवस्तूनामर्थक्रियाव्य
वस्थादर्शनात् यथाप्रत्येकंविशृंखलावर्त्मदर्शनलक्षणामर्थक्रियांकुर्वन्तिननुशिबिकावाहनंमिलितास्तुशिबिकांवहन्ति ए
वन्नन्वयः प्रत्येकंप्रावरणमकुर्वाणाश्चमिलिताश्चाविर्भूतपटभावाःप्रावरिष्यन्तिस्यादेतत् आविर्भावःपटस्यकारणव्यापारात्
प्राक्सन्नसन्वाअसंश्चेत्प्राप्तंअसदुत्पादनं अथसन्नकृतंतर्हिकारणव्यापारेणनहिसतिकार्येकारणव्यापारप्रयोजनंपश्यामः
आविर्भावेवाविर्भावान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसंगःतस्मादाविर्भूतपटभावास्तन्तवःक्रियन्तइतिरिक्तंवचनमेवम् अथासदुत्पद्यतइति
नैसतेकेयमसदुत्पत्तिःसतीअसतीवासतीचेत्कृतेनतर्हिकारणेः असतीचेन्नतस्याश्चशशविषाणमित्यनवस्थाअथोत्पत्तिःपटा
न्नार्थान्तरंअपितुपटएवासौतथापियावदुक्तंभवतिपटइतिनावदुक्तंभवतिउत्पद्यतइति ॥ श्यतीत्यपीतियस्मादिपसुत्पत्तिर्विचार्यमाणानायोगंधा
श्यतितस्मादितिस्वकारणेनसमवायिलक्षणेनसमवायः स्वसत्तयावापरसामान्येनसमवायइत्युक्तसिद्धानामाधेयाधारभूतावायः संबंधइतिप्रत्ययहेतुः सःसमवायः
पटोत्पत्तिननुउभयथापिनोत्पद्यतइत्यनुप्रश्नेकिमायातमित्याशंक्याह अथचेत्यादि तथापितवकोलाभइत्याशंकयसत्वेनःसमीहितमित्याहएवंसतइतिपटादिःसतएव

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

पुनरुक्तमाविर्भावस्यापिपूर्वसत्वादिनिरूपकत्वाकारणव्यापारात्प्रागभिव्यक्तेरसत्वेकार्यस्यचपटस्यासत्वंनास्तीत्यर्थः नस्माद्यत्रोभयोः समोदोषः परिहारेपिवासमःतैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थेविचारणइतिन्यायात्पटाविर्भावखंडनेसदसदादिविकल्पजालेनत्वयास्मान् प्रतिनोद्भावनीयमुत्पत्तावपिसमानत्वाद्दोषपरिहारयोरित्यनुकूलमेवदुक्तमेत्यसदुक्तमेत्यासमत्वात् अस्मदभिप्रेतस्यसिद्धत्वाच्चेत्युक्तम् ननु अस्मत्पक्षेपटरूपाणिकारणानिकुर्वंतीतिसदुक्तिरुक्तपक्षेवाधिकेतिचेन्नाह नचेति

ननश्चपटइत्युक्तेउत्पद्यतइतिनवाच्यंपौनरुक्त्यात् विनश्यतीत्यपिनवाच्यं उत्पत्तिविनाशयोर्युगपदेकत्वविरोधात् तस्मादियंपटोत्पत्तिः स्वकारणसमवायोवास्वसत्तासमवायोवाउभयथापिनोत्पद्यते अथचतदर्थानिकारणानि व्यापार्यंते एवंसतएवपटादेः आविर्भावायकारणापेक्षेत्युपपन्नं नचपटरूपेणकारणानांसंबंधः नदूपस्याक्रियात्वात् क्रियासंबन्धित्वाच्चकारणानां अन्यथाकारणत्वाभावात् तस्मात्सत्कार्यमितिपुष्कलम् ९ ॥ ९ ॥०

ननुपटरूपंक्रियामाभूत् कारणेषुकिमायातमित्याशंक्याहक्रियेतिविस्तरेणक्रियासंबद्धानिकारकत्वात्संप्रतिपन्नवदित्युक्तम् ननुसाधनंभवतुसाध्यं माभूत् विपक्षेबाधकतर्कोभावात् अप्रयोजकोहेतुरित्याशंक्यविपक्षेबाधकंतर्कमाहअन्यथेति महाप्रमेयमुपसंहरति तस्मादिति पुष्कलमिति० प्रचुरमित्यर्थः ९ इतिसत्वादपूर्वकमुत्तरग्रंथस्यतात्पर्यमाह तदेवमिति उपरिष्टादिति प्रकृतेमहानित्यनेनेत्यर्थः ननुका ॥ ॥ ॥०

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

स्याविर्भावतिरोभावयोरेवोत्पत्तिविनाशशब्देवाच्येनोक्तत्वात् एतद्व्याख्यानेपूर्वोक्तव्याघातइत्यतआह तिरोभावीति आविर्भाव्यापन्ननुसारेण मतेकार्यकारण
योरभेदात्कथमाश्रयाश्रयिभावइत्याशंक्यपरिहरति अभेदेयीतिकथंचिदितिव्यवहारदर्शनाभिप्रायेणक्रियाकर्तृत्वेनेतियावत् नतुप्रधानेनापिपुमान्
लिंग्यतेवक्ष्यतेहिसंघातपरार्थादिति व्यक्ताव्यक्तयोः साधारणलिङ्गि लिंगत्वंतत्कथमव्यक्तवैधर्म्यमित्यतआह प्रधानंत्विति संयोगस्यलक्षणमाह अ
तंदेवंप्रधानसाधनानुगुणंसत्कार्यमुपपाद्यपादृशंतत्प्रधानंसाधनीयंनादृशमारभ्यंयिलंविवेकज्ञानोपयोगिनीव्यक्ताव्यक्तसा
रूप्यवैरूप्येतावदाहदृष्टेनुमनहेतुः कारणंतद्वत् यस्यचयोहेतुः तस्यतमुपरिष्टाद्वक्ष्यति अनित्यंविनाशिनिरोभावीतियावत् अव्या
पिसर्वपरिणामिनंनव्याप्नोतिकारणेनहिकार्यमाविष्टंनकार्येणकारणंनचबुद्ध्यादयः प्रधानंवेविशंतीत्यव्यापकासक्रियंपरिस्प
न्दस्वत् तथाहिबुद्ध्यादयः उपात्तमुपात्तंदेहंत्यजन्तिदेहान्तरंचोपादत्तइति तेषांपरिस्पन्दइति शरीरपृथिव्यादीनांचपरि
हेतुमदनित्यमव्यापिसक्रियमनेकमाश्रितंलिङ्गं सावयवंपरतन्त्रंव्यक्तविपरीतमव्यक्तम् १० ॥०
स्पन्दःप्रसिद्धएवअनेकंप्रति पुरुषंबुद्ध्यादीनांभेदात् पृथिव्याद्यपिशरीरघटादिभेदेनानेकमेव आश्रितंस्वकारणमाश्रितंबुद्ध्यादिकार्यो
णामभेदेयिकथंचिद्भेदविवक्षयाआश्रयाश्रयिभावः यथेहवनेतिलकाइत्युक्तंलिङ्गं प्रधानस्ययथाचैतेबुद्ध्यादयः प्रधानस्यलिङ्गं।
तथोपरिष्टाद्वक्ष्यति प्रधानेतनप्रधानस्य लिङ्गं पुरुषस्यलिङ्गं भवेदितिभावः सावयवमिति अवयवावयविनोसंयोगसंयोगी अवय
वनंअवयवोअवयवानांअवयविनोमिथः संश्लेषोमिश्रणसंयोगइतियावत् अप्राप्तिपूर्विकाप्राप्तिः संयोगः तेनसहवर्त्ततइतिसावयवं तथाहि १६
पृथिव्यादयःपरस्परंसंयुज्यन्ते ॥ ॥ प्राप्तिपूर्विकैतिप्राप्तिः संयोगइत्युक्तसमवायेतिव्याप्तिः नन्निरोधार्थसूत्रंअप्राप्तिपूर्विकेतिननुपद्यपि।
कार्यकारणयोस्तादात्म्यसंयोगोनास्तितथापिप्रधानस्वरूपस्यगुणत्रयस्यकार्यकारणभावात् संयोगःसंबंधइति सावयवंप्रधानमपीत्यतआह नापीतिप्रकृ
त्यापूरइतिप्रकृतिसाहाय्यमित्यर्थः प्रकृतेरपिकार्यकारणयोः सक्रियत्वमपरिणामित्वादित्यतआह यद्यपीति १० ॥ ॥ १० ॥ १० ॥ १० ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

श्रीरमनिष्टमनस्यात्मनः संयोगेसतिबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारनवगुणाश्रात्मनिजायंतेइतिवैशेषिकामन्यंतेव्यक्ताव्यक्तयोर्बुद्धिसुखदुःखेच्छा
द्वेषप्रयत्नाद्यात्मकत्वकथनेननदर्पाक्तमित्याह तद्तेनेतिततदात्मकत्वादिति प्रधानात्मकत्वादित्यर्थः यदापुनः शक्तंयत्वाद्धरिनिविज्ञानवादिनोबौद्धाइत्यतनविपक्षदे
एवमन्येपिननुप्रधानस्यबुद्ध्यादिभिः संयोगस्तात्म्यात् नापिसत्वरजस्तमसांपरस्परंसंयोगः अप्राप्तेरभावात् परतंत्रंबुद्ध्यादिबुद्ध्यास
कार्यंहंकारेजनयितव्येप्रकृत्यापूरमपेक्षते अन्यथानुत्पीणासतीनालमहंकारंजनयितुमिनिष्यिनिः एवमहंकारादिभिरपिस्वकार्यंज
ननेइतिसर्वंस्वकार्यंप्रकृत्यापूरमपेक्ष्यतेनतेनपरांप्रकृतिंअपेक्षमाणंकारणमपिस्वकार्योपजननेपरतन्त्रंव्यक्तंविपरीतमव्यक्तंव्यक्तात् जहे
तुमल्लिंत्यंव्यापिनिःक्रियंयद्यप्यव्यक्तस्यास्तिपरिणामलक्षणक्रियातथापियस्यान्योनास्तीति एकमनाश्रितंअलिंगमनवयवंस्वतन्त्रमव्य
क्तं॥ तदनेनप्रबंधेनव्यक्ताव्यक्तयोर्वैधर्म्यमुक्तंसंप्रतितयोः साधर्म्यंपुरुषाच्चवैधर्म्यमाह त्रिगुणमित्यादित्रयोगुणाःसुखदुःखमोहात्म
त्रिगुणमविवेकिविषयः सामान्यमचेतनंप्रसवधर्मि व्यक्तंतथाप्रधानंतद्विपरीतस्तथाचपुमान् ॥ ११ ॥
स्येतित्रिगुणं तदनेनसुखादीनामात्मगुणत्वंपराभिमतमपाकृतं अविवेकियथाप्रधानंतस्तोविविच्यते एवंमहदादयोपिनप्रधानाद्विवि
च्यंतेतदात्मकत्वात् अथवासंभूयकारिताअत्राविवेकितानहिकिञ्चिदेकंपर्याप्तंस्वकार्येऽपितुसंभूयतत्तेनेकस्माद्यस्यकस्यचिल्लेन
चित्संभवइतियेत्वाहुः विज्ञानमेवहर्षविषादमोहशब्दाद्यात्मकेनपुनरितान्यत्तद्धर्मितान् प्रत्याहविषयइतिविषयोग्राह्यः विज्ञा
नात्तद्विरितिपावत् अतएवसामान्यसाधारणंघटादिवत् अनेनैकैःपुरुषैर्गृहीतमित्यर्थः विज्ञानाकारत्वेसतिसाधारणत्वात् विज्ञानानां
वृत्तिरूपाणांतेषुसाधारणाः स्युः विज्ञानंपरेणानगृह्यतेपरबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादित्यभिप्रायः तथाचनतैकीभूलताभेदेएकस्मिन्बहूनांप्रति
संधानयुक्तंअन्यथातन्नस्यादितिभावः अचेतनंसर्वएवप्रधा ॥
षमाह ॥ विज्ञानमिति तात्पर्यमाह तथाचेति असाधारणत्वेसतीत्यर्थः तथाचेत्यार्यागतपदनिरस्यशंकामाह स्यादेतदित्यादिना ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

नंत्रयुक्तेतिनंत्रयतेत्युत्पाद्येतेऽस्मिन्नितिनंत्रंशास्त्रंतस्यमुक्तिरुक्तयाआत्मशब्दस्यभावपर्यायशब्दैःसंवद्यमानत्वात् येषामितिबहुवचनंप्रीतिरात्मापस्येतिवक्तव्ये स्वतीतिज्ञानव्यंजनन्वेषांभावरूपत्वेसिद्धेआत्मशरीरेनेतरेतराभावरूपाद्यावर्तेनपुनर्नेतद्व्याप्यसिद्धंप्रमाणाभावादित्याशंक्यानुभवंप्रत्यक्षंप्रमाणमाह भावरूपतांचेतिविप

नवुद्ध्यादयोऽचेतनाः ननुवैनाशिकवच्चैतन्यबुद्धेरित्यर्थः प्रसवधर्मिप्रसवरूपोधर्मोयः सोऽस्यास्तीतिप्रसवधर्मिप्रसवधर्मेत्तिवक्तव्यमत्व
र्थीयःप्रसवधर्मस्यनित्ययोगमात्मातुसरूपविरूपपरिणामाभ्यांनकदाचिदपिवियुज्यतइत्यर्थः व्यक्तदत्त मव्यक्तमितिदिशति तथाप्रधा
नेयथाव्यक्तमितथाऽव्यक्तमित्यर्थः ताभ्यांवैधर्म्येपुरुषस्याह तद्विपरीतस्तथाचपुमान् स्यादेतत् अहेतुमत्वनित्यत्वादिप्रधानसाधर्म्ये
मस्तिपुरुषस्यएवमनेकत्वव्यक्तसाधर्म्येनकथमुच्यतेतद्विपरीतःपुमानित्यतआह तथाचपुमानितिचकारोऽप्यर्थेयद्यपित्र्यहेतुम
त्वादिकंसाधर्म्यंतथापित्रैगुण्याप्रतीत्यमस्येत्यर्थः ११ त्रिगुणमित्युक्तंतत्रकेनेत्रयोगुणाःकिंचनदुपलक्षणमित्याह गुणाइतिपरा

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्चगुणाः १२

र्थाः सत्वंलघुप्रकाशमित्यत्रचसत्वादयः क्रमेणनिर्दिष्टपूर्वातदनागतावेक्षयेनतत्पुरुषार्थाप्रीत्यादीनांयथासंख्यमेवेदितव्यं एतदुक्तं
भवतिप्रीतिःसुखंप्रीत्यात्मकःसत्वगुणः अप्रीतिर्दुःखंअप्रीत्यात्मकोरजोगुणःविषादोमोहोविषादात्मकस्तमोगुणइत्यर्थः ये तुम
न्यन्तेनप्रीतिर्दुःखाभावादतिरिच्यतेएवंदुःखमपिनप्रीत्यभावादन्यदितितानप्रत्यात्मग्रहणंनेतरेतराभावाःसुखादयोपितुभावाःआत्म
शब्दस्यभाववचनत्वात् प्रीतिरात्माभावोयेषांतेप्रीत्यात्मानःएवमन्यदपिव्याख्येयंभावरूपतांचेषामनुभवसिद्धापरस्पराभावात्म
कत्वेतुपरस्परंआश्रयापत्तेरेकस्याप्यसिद्धेरुभयासिद्धिरितिभावःस्वरूपेमेषांमुख्याप्रयोजनमाह प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाइतिअत्रा
प्येषांशेषमाह परस्परंभावात्मकत्वेतिदुःखसिद्धौतदभावात्मकप्रीत्यासिद्धिःप्रीतिसिद्धौचतदभावात्मकदुःखसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयादितिभावः ननुसर्वेषांप्र
धानत्वादन्योन्याश्रयावृत्तिरत्वम् नसमस्तगुणानामित्यतउक्तं यद्यपीति तन्वन्योन्यजनकत्वेहेतुमत्वमित्युक्तंव्याघातोगुणानामित्यत्राह जननं

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

अस्त्वेवंततः किमित्यतआह सचेति सदृशरूपइति नन्वसत्त्वरजआदिरूपतयाविसदृशोयस्ततः सत्त्वादेः परिणतत्वंस्वयमेवरजस्त्वादिरूपतत्परिणामक्रियाहे

कत्वात्सर्वत्रत्वलघुसत्त्वंप्रवर्तयेतयदितमसागुरुणाननियम्येत तमोनियमितन्तुक्वचिदेवप्रवर्त्तयतीतिभवतितमोनियमार्थं प्रयोजन
मुक्तक्रियामाह अन्योन्याभिवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च वृत्तिःक्रियासाचप्रत्येकमभिसंबध्यते अन्योन्याभिभववृत्तयः एषाम
न्यतमेनार्थवशादुद्भूतेनान्यदभिभूयतेतथाहिसत्त्वंरजस्तमसीअभिभूयशान्तामात्मनोवृत्तिंप्रतिलभते एवंरजःसत्त्वतमसी अभि
भूयघोराएवंतमःसत्त्वरजसीअभिभूयमूढामिति अन्योन्याश्रयवृत्तयः यद्यपाधाराधेयभावेननायमर्थोघट्टते तथापियदपेक्ष
यापेयक्रियासतस्याश्रयः तथाहिसत्त्वंप्रवृत्तिनियमावाश्रित्यरजस्तमसोः प्रकाशेनोपकरोतिरजः प्रकाशनियमावाश्रित्यप्रवृत्तेन
रयोः तमः प्रकाशप्रवृत्तीआश्रित्यनियमेनतयोरिति अन्योन्यजननवृत्तयः अन्यतमोऽन्यतममपेक्ष्यजनयतिजननंचपरिणा
मः सत्त्वगुणानांसदृशरूपः अतएवनहेतुमत्त्वंतत्तांतरस्यहेतोरभावात् तान्यनित्यत्वंतत्तांतरेणयाभावात् अन्योन्यमिथुनवृ
त्तयः अन्योन्यसहचराः अविनाभाववृत्तयइतियावत् चःसमुच्चये भवतिचात्रागमः अन्योन्यमिथुनाःसर्वेसर्वत्रगामिनःरजसो
मिथुनंसत्त्वंसत्त्वस्यमिथुनरजः तमसश्चापिमिथुनेतेसत्त्वरजसीउभेउभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनंतमउच्यते नैषामादिः संप्रयोगोवि
योगोवोपलभ्यतइति १२ ॥

तत्त्वमात्रमेवेत्यर्थः यस्माद्गुणानांपरिणामः सदृशरूपः अतएवेतिकिंचसत्त्वादेः परिणामोदेवदत्तसत्तादेरवतत्रैवपुनरुत्पीयमानत्वात् अनित्य

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

मनइति लाघवानमसोलक्षणमाह रजस्त्वित्यादिनात्रैगुण्यमिति आत्मनांगुणाद्रव्यमितरेत्रीन्गुणानित्यर्थः प्रागेवेतिदूरतएवास्त्वित्येतत्सत्वरजस्तम
सामन्योन्यविरुद्धानामपिपुरुषार्थहेतुत्वेनानुवर्तनंस्वकार्यकर्तृत्वंचभविष्यति तैलवर्त्यनलवदित्युक्तंननुसिद्धेत्रैगुण्येतस्योत्पत्तिस्तदद्यापिनसिद्धमित्याशंक्यप्रमा
णा तस्तदवसाधयतित्रत्रचेत्यादिनाएकैकंनिमित्तंसुखदुःखमोहरूपेणनानात्वंभवतीत्यत्रकिंप्रमाणमित्यतआहनेषाचेतितत्रोदाहरणमाहनद्यथेतित्रविद्यमानमिति
प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाइत्युक्तंतत्रकेतेइत्थंभूताःकुतश्चेत्यतत्राह सत्वमित्यादिसत्वमेवलघुप्रकाशकमिष्टंसांख्याचार्यैःतत्रकार्यो
न्नमनेहेतुर्धर्मोलाघवंगौरवप्रतिद्वंद्वियतोऽग्नेरूर्ध्वज्वलनंभवतिनदेवलाघवद्वयस्यचिन्नियंगामनेहेतुर्भवतियथावायोःएवंकर
णानांप्रवृत्तिष्वपुत्वेहेतुर्लाघवंगुरुत्वेहिमन्यानिस्युरितिसत्वस्यप्रकाशात्मकत्वंउक्तंसत्वतमसीस्वयमक्रियतयास्वकार्यप्रवृ
त्तिंप्रत्यवसीदंतीरजसोपष्टम्भेनेत्रवसादात्मव्यापारस्वकार्येउत्साहंप्रयत्नकार्यंतेतद्दिसुक्तसुपष्टंभकंरजइतिकस्मादित्यतउ

सत्वंलघुप्रकाशकमिष्टमुपष्टंभकंचलञ्चरजः गुरुवरणकमेवतमः प्रदीपवच्चार्थतोवृत्तिः १३ ॥

तंचलमितितदनेनरजसःप्रवृत्त्यर्थत्वंदर्शितमरजस्तुचलत्वापरिमितत्रैगुण्यंचालयेद्गुरुणावृणवताचतमसास्तत्रतत्रप्रवृत्तिप्रतिबं
धकेनक्वचित्स्वप्रवर्त्यतइत्तितत्सत्तोव्यावृत्त्यानेनियामकमुक्तंगुरुवरणकमेवतमइति एवकारःप्रत्येकमिन्नक्रमःसम्बध्यतेसा
त्वमेवरजएवतमएवइतिनत्वेतेपरस्परविरोधशीलागुणाःसन्तोपसन्त्वत परस्परध्वंसेनेत्येवमुक्तंप्रागेवत्वेषामेकक्रियाकर्तृता
न्यतआह प्रदीपवच्चार्थतोवृत्तिः दृष्टमेतद्यथावर्तितैलेऽनलविरोधिनोऽर्थमिलितेसहानलेनरूपप्रकाशलक्षणंकार्यंकुरुतःन
थाचवर्त्तापिनस्नेहाग्नीपरस्परविरोधिनः शरीरधारणलक्षणकार्यकारिणःएवंसत्वरजस्तमांसि ॥ लभमानेउक्तन्यायमन्यत्राप्यनिर्दिशनि १८
त्यनपायेनित्यस्यैवैकस्यवस्तुनःसुखदुःखमोहरूपेणनानात्वंप्रकृतेकिमायातमित्यतआहतत्रेतिननुयथाभर्तृसपत्न्यादिगतानांसुखदुःखमोहानांनैमित्तिकानां
वस्तुभेदान्निमित्तभेदोऽनुमीयतेनतथासुखप्रकाशलाघवानामपिनैमित्तिकानांवस्तुभेदान्निमित्तभेदोननुकेवलसत्वनिमित्तंनतेषामितिचेत्तत्राह ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

सुखप्रकाशलाघवानामिनैमित्तिकानांएकस्मिन्पुरुषेज्ञानादीनांएककालसमुद्भवः सहदर्शनादविरोधोभवतुप्रकृतेर्नैमित्तिकभेदेकिमायातमित्याशंक्योपसंहार
द्वाराणनिमित्तभेदमपाकरोति तस्मादिति विमतानिसुखप्रकाशलाघवादीनि अभिन्ननिमित्तकानिअविरोधित्वात् नयान्येवंनान्येवंयथासुखदुःखमोहाः न

मिथोविरुद्धान्यपिअनुवर्त्तंतिस्वकार्यंकरिष्यन्तिच अर्थतइति पुरुषार्थतइतियावत् तथाचवक्ष्यति पुरुषार्थएवहेतुर्नकेनचित्क्रि
यतेकरणमितिअत्रचसुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वस्वानुरूपाणिसुखदुःखमोहात्मकान्येवनिमित्तानिकल्पयन्ति तेषाञ्च
परस्परमभिभाव्याभिभावकभावान्नानात्वंतद्यथा एकैवस्त्रीरूपयौवनकुलशीलसंपन्नास्वामिनंसुखाकरोतितत्कस्यहेतोः स्वामिने
प्रतितस्याःसुखरूपसमुद्भवात् सैवस्त्रीसपत्नीदुःखाकरोतितत्कस्यहेतोः ताःप्रतितस्याःदुःखरूपसमुद्भवात् एवंपुरुषान्तरेणा
मविन्दमानंसैवमोहयतितत्कस्यहेतोः तम्प्रतितस्याःमोहरूपसमुद्भवात् ॥ अनयाचस्त्रियासर्वेभावाव्याख्याताः तत्रयत्सुख
हेतुस्तत्सुखात्मकंसत्वंयद्दुःखहेतुस्तद्दुःखात्मकंरजः यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकंतमः सुखप्रकाशलाघवानांत्वेकस्मिन्युग
पदनुभूतावविरोधः सहदर्शनात् तस्मात्सुखदुःखमोहैरविरोधिभिरविरोधिभिः एकैकगुणावृत्तिभिः सुखप्रकाशल्घ्वादिभिर्वैनैमित्तभे
दाउन्नीयन्ते एवंदुःखापेक्षभेदप्रवर्तकत्वेरवंमोहगुरुत्वावरणैरितिसिद्धंत्रैगुण्यमिति १३ स्यादेतत् अनुभूयमानेषुपृथिव्या
दिष्वनुभवसिद्धाः भवत्वविवेकित्वादयः येपुनःसत्वादयोनानुभूयन्तेतेषांकुतस्त्यमविवेकित्वंविषयत्वंसामान्यञ्च
मचेतनत्वंप्रसवधर्मित्वंचेत्यतआह ॥

चतथैतानिभवंतिननुनस्थेत्यर्थः उक्तन्यायेननिमित्तभेदाभावमन्यत्रातिदिशतिएवमिति १३ सत्वादयइति सत्वशब्देनसत्वादीनांसाम्यावस्थाप्रकृतिर्लक्ष्यते

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

आदिशब्देनमहदादीनितत्त्वानिनिर्देश्यप्रमाणंयथेतिअत्रापिसंदिग्धमितिचेत्तत्राह्अन्यथेतिद्वित्वैकत्वयोरविवक्षायांह्यवेकश्चेतित्रयाणांबहुत्वेबहुवचनमेवस्यात्तथा
केथितिननुद्विवचनंद्वयोरित्यर्थः विमतमविवेकादित्रिगुणत्वाद्यदेवंतदेवंयथेदमनुभूयमानंघटादीति अन्वयेचहेतुरर्थतोवाहिरुन्नेयः नयदेवंनतदेवंयथा

अविवेक्यादेरित्यादि॰ अविवेकित्वमविवेकिताद्यथाद्येकयोर्द्विवचनैकवचनेइत्यत्रद्वित्वैकत्वयोरिति अन्यथाद्येकेथितिस्यादिनिकु
तः पुनरविवेकित्वादेसिद्धिरित्यतआह त्रैगुण्यात यद्यत्सुखदुःखमोहात्मकं तत्तदविवेक्यादियोगियथेदमनुभूयमानंव्यक्तमितिसुख
त्वादन्वयोनोक्तःव्यतिरेकमाहतद्विपर्ययाभावात् अविवेक्यादिविपर्ययेपुरुषेत्रैगुण्याभावात् अथवाव्यक्ताव्यक्तेपक्षीकृत्यान्वयाभा
वेनावीतएवहेतुस्त्रैगुण्यादिनिवक्तव्यः स्यादेतत् अव्यक्तसिद्धौसत्यांतस्याविवेकित्वादयोधर्माःसिद्ध्यंति अव्यक्तमेवत्वद्यापिनसिद्ध्य
अविवेक्यादेसिद्धिस्त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययाभावात् कारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याव्यक्तमपिसिद्धम् १४ ॥
तितत्कथमविवेकित्वादिसिद्धिरतआहकारणगुणात्मकत्वादिति अयमभिसंधिः कार्यकारणगुणात्मकंदृष्टम् यथामहत्त्वादिगुणात्मकंप
टादितथामहदादिलक्षणेनापिकार्येणसुखदुःखमोहरूपेणस्वकारणगतसुखदुःखमोहात्मनाभवितव्यंतथावत्कारणंसुखदुःखमो
हात्मकंप्रधानमव्यक्तसिद्धंभवति १४ स्यादेतत् व्यक्तातव्यक्तमुन्नद्यतइतिकणभक्षाक्षिचरणाननयाःपरमाणवोद्व्यणुकाः।
दिक्रमेणपृथिव्यादिलक्षणंकार्यंव्यक्तमारभ्यतेपृथिव्यादिषुचकारणगुणक्रमेणरूपाद्युत्पत्तिर्नास्माद्व्यक्तमव्यक्तस्यतद्गुणस्यचो
त्पत्तेः कुतोमदृष्टचारणाव्यक्तेनात्यतआह ॥
त्मेतिव्यतिरेकआर्यायामेवोक्तः इहांनीकेवलव्यतिरेकानुमानमेववासर्वव्यक्ताव्यक्तयोःपक्षीकरणेऽन्वयाभावादित्याह अर्थवति अभिसंधिरभिप्रायः १४ अदृष्टचरेणो
ति अदृष्टपूर्वमदृष्टचरंभूतपूर्वंचरडितिपाणिनिस्मरणोनेत्यर्थः निविशमानानीत्यग्रभागदृष्टांतेनतमर्थेराष्टांतिकेयोजयतिप्रतिसर्गइतिसंहारइत्यर्थः कार्योत्पादात्मा

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

कारणरूपमेवाव्यक्तंसत्सुव्यक्तीभवतिइतितत्तस्मादित्येतत्कारणमिदंसृद्देमपिंडादिव्यक्तमुपलभ्यतइत्यतआह अनभिव्यक्तमिति अनभिव्यक्तंकार्यमपेक्ष्यकार्यस्याभिव्यक्तिःकारणस्यैवप्रसवःतद्भावाद्व्यक्तमित्यर्थः कार्योत्पादात्प्रथानुपपत्याकारणेशक्तिरस्तुतथापिसत्कारणात्सत्कार्यंजायतामित्यतआहशक्तिश्चेतिनित्यत्वेहेतुमाह भेदानामितिभेदानांविशेषाणांमहदादीनांसूक्ष्मानांकार्याणांकारणेसूक्ष्मेकारणमात्रेयत्कृतःकारणेकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्यकारणेसत्कार्यंमितिस्थितंतद्यथाकूर्मशरीरंसंत्येवाङ्गानिनिःसरन्तिविभजन्तेइदंकूर्मशरीरंएतान्येतस्याङ्गानिइति एवंनिविशमानानितस्मिन्व्यक्तीभवन्तिएवंकारणान्मृत्पिण्डाद्घटाकार्याणिघटसुकुटादीनिसन्त्येवाविर्भवन्तिविभज्यन्तेसन्त्येवशशविषाणादीनिकारणान्नतन्मात्रादाविर्भवन्तिविभज्यन्तेसन्त्येवचतन्मात्राण्यहंकारान्न कारणात्सन्त्येवाहंकारोन्महतःसन्त्येवचमहानप्रमाव्यक्तादितिसोयंकारणात्यस्मात्व्यक्तात्साक्षात्यारंपर्येणान्वितस्यविश्वस्यकार्यविभागःप्रतिसर्गेनुमृत्पिंडंसुवर्णपिंडंवाघटसुकुभेदानांपरिमाणात्समन्वयाच्छक्तितःप्रवृत्तेश्च कारणाकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य १५ ॥ ॥ १५

टादयोविशन्तोव्यक्तीभवन्तितत्कारणरूपमेवानभिव्यक्तंकार्यमपेक्ष्याव्यक्तंभवति एवंपृथिव्यादयस्तन्मात्राणिविशन्तःस्वापेक्षयातन्मात्राण्यव्यक्तयंति एवंतन्मात्राण्यहंकारंविशंत्यहंकारमव्यक्तयन्ति एवमहङ्कारोमहान्तमाविशन्महान्तमव्यक्तयतिमहान्प्रकृतिंस्वकारणंविशन्प्रकृतिमव्यक्तयतिप्रकृतेस्तुनक्वचिन्निवेशइतिसासर्वकार्योणामेव्यक्तमेवसोयमविभागःप्रकृतौवैश्वरूप्यस्यनानारूपकार्यस्यस्वार्थिकःव्यञ्जनस्मात्कारणेकार्यस्यसतएवविभागाविभागाभ्यामव्यक्तंकारणमस्तीतिसूत्रश्वाव्यक्तमस्तीत्याहशक्तितःप्रवृत्तेश्वकारणशक्तितः। कार्यप्रवर्तनेइतिसिद्धंत्रशक्तात्कारणात्कार्यस्यासदुपपत्तेःशक्तिश्चकारणगतानकार्यस्याव्यक्तत्वादन्यानहिसत्कार्येपक्षेकार्यस्याव्यक्तताया अन्यस्याशक्तेःप्रमाणमस्ति॥ ॥ नहीतिसत्कार्यमथोपपत्याकार्यस्याव्यक्तत्वंकारणेभ्युपेयंतदेवकारणशक्तत्वंनान्यत्कारणेशक्तिश्चेशरीरंकार्यंकार्यस्याव्यक्तत्वकारणशक्तसंबंधश्चकल्प्यइतिकल्पनागौरवप्रसंगान्नप्रमाणमस्तीत्यर्थः कार्यस्यव्यक्तत्वमेवकारणशक्तिरित्यत्रदृष्टांतमाह अयमेवहीतिदृष्टांतंविवृणोति घटाद्योहीति

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

ननुसदादेर्व्यक्तत्वादव्यक्तत्वंनास्तीतिविस्मरणशीलंस्मारयति उक्तमेतदिति ननुमहत्कारणस्यापिकारणंपरतरमव्यक्तमस्तितिचेन्नेत्याहस्रतः परतरेतित्रानवस्थितकारण
श्रयमेवहिसिकताभ्यस्तिलानांतैलोपादानानांभेदोयदेतेषांवैतेलमस्त्यनागतावस्थंनसिकतास्वितिस्यादेतत शक्तितः प्रवृत्तिःकारणाकार्ये
विभागाःविभागेचमहतएवपरमाव्यक्तत्वंसाधयिष्यतिकुतंततः परेणाव्यक्तेनेत्यतआह पोरमाणात परिमितत्वात अव्यापित्वादिनियावत
विवादाध्यासिनामहदादिभेदाश्रव्यक्तकारणवन्तः परिमितत्वात घटादिवत घटादयोहिपरिमिनामृदाद्यव्यक्तकारणकाः दृष्टाः उक्तमेतत।
यश्चाकार्यस्याव्यक्तावस्थाकारणमेवेति यन्महतः कारणंतत्परमाव्यक्तं ततः परतराव्यक्तकल्पनायांप्रमाणाभावात इतश्चविवादाध्यासि
ताभेदाश्रव्यक्तकारणवन्तः समन्वयात भिन्नानांसमानरूपनासमन्वयः सुखदुःखमोहसमान्विताहिबुद्ध्यादयोध्यवसायादिलक्षणाः
प्रतीयन्ते यानिचयद्रूपसमनुगतानि तानिचतत्स्वभावाव्यक्तकारणानियथामृद्भेमपिण्डमनुगताःघटशकुटादयोमृद्भेमपिण्डाव्यक्तका

कारणमस्त्यव्यक्तं प्रवर्त्तेतेत्रिगुणतः समुदयाच्चपरिणामतः सलिलवतप्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात १६ ॥ ॐ

रणकाइति १५ कारणमस्त्यव्यक्तंभेदानामपिश्रव्यक्तंसाधयित्वाश्रस्यप्रवृत्तिप्रकारमाह प्रवर्त्तेतेत्रिगुणातइति प्रतिसर्गावस्थायांसत्वंरज।
स्तमश्चसदृशपरिणामानिभवन्तिपरिणामस्यभागादिगुणानापरिणामस्वभावतिष्ठेतेतस्मात्सत्वंसत्वरूपतयारजोरजोरूपतयातमस्त
मोरूपतयाप्रतिसर्गावस्थायामपिप्रवर्त्तेते तदिदमुक्तंत्रिगुणतइतिप्रवृत्त्यन्तमाहसमुदयाच्चसमन्वयःसमुदयःसमवायःसमुदयश्च
गुणानांनगुणप्रधानभावमन्तरेणासंभवति नचगुणप्रधानभावोवैषम्यंविनानचवैषम्यमुपमर्द्यंपमर्दकभावाद्वेतइतिमहदादिभावेने
वंप्रवृत्तिर्हितीपास्यादेतत कथमेकरूपाणांगुणानामनेकरूपाप्रवृत्तिरित्यतआहपरिणामतः सलिलवत तथाहिवारिरविमुक्तमुदक
मेकरसमपितन्नद्विकारानासाद्यनारिकेलनालनालीविल्वबिल्वतिन्दुकामलकप्राचीनामलककपित्थफलरसतयापरिणाम

श्युपगमेकचिदपिनिरंकुशः कार्यप्रत्ययोनस्यादितिमूलश्रुतिरित्यर्थः सरूपतासमानरूपतामिन्नानांसमन्वयइत्युक्तंसमानरूपतामेवदर्शयन हेतोरसिद्धिपरहरतिसु

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

नौष्ट्रिकादीनिनष्ट्याचरंतिइतिनौष्ट्रिकत्वमेवाह अव्यक्तंचेत्यादिना हेतोरसिद्धिमाशंक्याव्यक्तादयःसंहताः सुखाद्यात्मकत्वात्संप्रतिपन्नवदेवेतिपरिहरति सुखेति
माभूद्यवस्थेतिचेतत्राह नचेति कल्पनागौरवमस्तित्यपिनवाच्यमित्याह नचेति नहिदृष्टांतेकार्यविवक्षितइत्यतत्राह संघातस्येति ननुपरिपाराथ्यमात्रेण
त्वयोननुसंहननार्थत्वेनापिनदृष्टांतदृष्टसर्वधर्मनिश्चयाभावाद्दृष्टांतदृष्टस्यसाध्यविकलत्वान्नेदमनुमानंभवितुमर्हतीत्यतत्राह दृष्टांतेनिपर्वतेयुमग्निमान्धू
एवमेकैकगुणसमुद्भवात् प्रधानगुणाश्रित्याप्रधानगुणाःपरिणामभेदानप्रवर्तयन्तितदिदमुक्तं प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् एकैक
गुणाश्रयणयोविशेषस्तस्मादित्यर्थः १६ येतुनौष्ट्रिकाः अव्यक्तंवाबुद्धिंवामहान्तंवाऽहंकारंवाइंद्रियाणिवाभूतानिवाऽऽत्मानमभिमन्यमा
नास्तान्प्रत्येवोयासते तान्प्रत्याह संघातेत्यादि पुरुषोस्तिअव्यक्तादेर्व्यतिरिक्तः कुतःसंघातपराथ्यत्वात् अव्यक्तमहदहंकारादयःपरा
र्थाःसंघातत्वाच्छयनासनाभ्यङ्गादिवत् सुखदुःखमोहात्मकतयाऽव्यक्तादयःसर्वेसंघाताःस्युरेतत् शयनास्यसंघाताःसंहतशरी
संघातपराथ्यत्वात्त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् पुरुषोस्तिभोक्तृभावात्कैवल्यार्थंप्रवृत्तेश्च ॥ १७ ॥ ०
राद्यर्थाः दृष्टाःनत्वात्मानंअव्यक्तादतिरिक्तंप्रतिपरार्थाः तस्मात्संघातांरमेवपरंगमयेयुःननुअसंहतात्मानंइत्यतआह त्रिगुणादिविप
र्ययात् अयमभिप्रायःसंघातान्नरार्थत्वेहितस्यापिसंघातत्वात् तेनापिसंघातान्नरार्थेनभवितव्यं एवंसतितेनान्यनवस्थास्यात् नचव्य
वस्थायांसत्यामनवस्थायुक्ताकल्पनागौरवप्रसंगात् नचप्रमाणवत्वेनकल्पनागौरवमपिसृष्यतइतियुक्तंसंहतत्वस्यपरार्थमात्रेण
त्वयात् दृष्टान्तदृष्टसर्वधर्मानुरोधेनत्वनुमानमिच्छतःसर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्ग इतिउपपादितंन्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायामस्माभिःतस्मा
दनवस्थाभियो॥ मवत्वान्महानसवदित्यस्यापिविवक्षितांशव्यतिरेकेण दृष्टांतदृष्टत्वं जनादिसर्वधर्माभावेना नुमानत्वप्रसंगः नचेष्टापत्तिरितिवाच्य
मयसिद्धांतप्रसंगात् सर्वैरनुमानवादिभिर्धूमानुमानस्येष्टत्वादित्यर्थः यस्मात्संघातानांसंघातातरार्थत्वेनवस्थास्यात् तस्मादित्युपसंहरन्नार्यागर्नत्रिगुणादिवि
पर्ययादिनिहेतुंव्याचष्टेतस्मादनवस्थाभियेति ननुसंघातत्वेत्रैगुण्यादिसिद्धिः कथमित्यतआह त्रिगुणादयइति भवेनुव्याप्तास्तनः किमित्यतआह नसंहतत्वमि

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

नि विमतआत्मानंसंहतोऽत्रिगुणादिमत्वात् नयदेवंनतदेवंयथाव्यक्तादिः नचतथायंनभवति ततोऽसंहतइतिभावःसुखदुःखेभोक्तृपूर्वकेभोक्तृभोग्यत्वादृष्टान्तादिव
दित्युक्तं बुद्ध्यादीनांभोक्तृत्वात्सिद्धसाधनमितिनाशंकनीयं आत्मनिवृत्तेबुद्ध्यादीनांहिसुखाद्यात्मकत्वेनभोग्यत्वेस्वयमेववासिरात्मानंछिनत्तीतिवद्यादिभोक्तृत्वं
भोग्यत्वंचस्यात्तदात्मश्रयइत्याह नचेति॰ व्याख्यातानंरपूर्वेषामाचार्याणामाह अन्येत्याहुरितिअसुदृश्यत्वंबुद्ध्यादीनांततः किमित्यतआह नचेति॰ विमतावु।
स्यत्रसंघातत्वमिच्छताऽत्रिगुणत्वंविवेकित्वमविषयत्वमसामान्यत्वंचेतनत्वमप्रसवधर्मित्वञ्चाभ्युपेयंत्रिगुणत्वादयोहिधर्माः संहतत्वे
नव्याप्ताः तत्संहतत्वमस्मिन्परेव्यावर्तमानंत्रैगुण्यादिव्यावर्तयति ब्राह्मणत्वमिवव्यावर्त्तमानंकत्रादिकंव्यावर्तयति तस्मादाचार्यैणात्रि
गुणादिविपर्ययादितिवदताऽसंहतः परोविवक्षितः सचआत्मेतिसिद्धं इतश्चपरः पुरुषोऽस्ति अभिष्ठानात् त्रिगुणात्मकानामधिष्ठीयमानत्वा
त् यद्यत्सुखदुःखमोहात्मकंतत्सर्वंपरेणाधिष्ठीयमानंदृष्टंयथारथादिपेत्रादिभिः सुखदुःखमोहात्मकंचेदंबुद्ध्यादितस्मादेतदपियपरेणा
धिष्ठातव्यं सचपरस्त्रैगुण्यादन्यआत्मेति इतश्चास्तिपुरुषोभोक्तृभावात् भोक्तृभावेनभोग्येसुखदुःखेउपलक्षयतिभोग्येहिसुखदुः
खेभोक्तृकूलप्रतिकूलवेदनीयेप्रत्यात्ममनुभूयेते तेनानयोरनुकूलनीयमप्रतिकूलनीयेनयेनकेनचिदप्यन्येनभवितव्यं नचानुकूल
नीयाप्रतिकूलनीयावाबुद्ध्यादयस्तेषांसुखदुःखाद्यात्मकत्वेनस्वात्मनिवृत्तिविरोधात् तस्मात्योऽसुखाद्यात्मासोऽनुकूलनीयः प्रे।
तिकूलनीयोवासचआत्मेति अन्येत्वाहुः॰ भोग्यादृश्यावुद्ध्यादयः नचद्रष्टारमन्तरेणादृश्यतायुक्तातेषां तस्माद्रष्टृदृश्यबुद्ध्या
द्यतिरिक्तः सचात्मेति ॥०

द्यारभ्योदृष्टपूर्वकादृश्यत्वात् पृथिव्यादिवदित्यभ्यधायिदृश्यत्वादिनिहेतुरसिद्धइत्याशंक्यपरिहरतिदृश्यत्वंचेति बुद्ध्यादयोदृश्याः सुखाद्यात्मकत्वात्तद्वदेवेति दृश्य
त्वसिद्धौपूर्वोक्तमनुमानंसुष्ठ्वितिभावः बुद्ध्यादेः कैवल्यमस्तीतिनवाच्यम् तेषांदुःखाद्यात्मकत्वेनस्वभावाद्वियोजयितुमशक्यत्वादित्याहकैवल्यंचेति न
दतिरिक्तस्यैति बुद्ध्यादिव्यतिरिक्तस्यैतन चैतदात्मानइति अदुःखाद्यात्मनइत्यर्थः ॥ हेतुगर्भमिदंविशेषणम् ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

निकायविशिष्टाभिरिति प्राणिसमूहविशिष्टाभिः लोकविशिष्टाभिरिति यावत् विशिष्टं नामविशेषणसंबंधाद्विशेष्यसमारोपितंरूपान्तरपुरुषैकत्वेदेहाद्यभिस
म्बन्ध्यपरित्यागकरणविधुरत्वादीनामध्येएककरणस्येवविद्यमानत्वात् साकर्यमपरिहार्यमस्यादित्याह नदेति प्रतिक्षेत्रंजन्मादिव्यवस्थापुरुषभेदनि
बंधनाव्यवस्थ त्वात् संप्रतिपन्नव्यवस्थावदित्यनुमानात् व्यवस्थासिद्धौश्रुतमानेसिद्धसाधनंन्यर्थायत्तेरपिपारमार्थिकभेदव्यतिरेकेणोपाधिभेदस्याणुपपत्ति
भोक्तृभावात् दृष्टृभावात् दृश्येनदृष्टुरनुमानादित्यर्थः दृश्यत्वंचबुद्ध्यादीनांसत्वाद्यात्मकतयापृथिव्यादिवदनुमितंइतश्चास्तिपुरुषइ।
त्याहकैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्चशास्त्राणामृषीणांदिव्यलोचनानांचकैवल्यंचात्यंतिकदुःखत्रयप्रशमनलक्षणंनबुद्ध्यादीनांसंभवति ते
हिदुःखात्मकाःकथंहिस्वभावाद्वियोजयितुंशक्यन्तेनदतिरिक्तस्यत्वन्नदात्मनः तेनावियोगःशक्यसंपादः तस्मात्कैवल्यार्थप्रवृत्तेरागा
मानांमहाधियांचास्तिबुद्ध्यादिव्यतिरिक्तआत्मेतिसिद्धम् १७ तदेवंपुरुषास्तित्वंप्रतिपाद्यसकिंसर्वशरीरेष्वेकःकिमनेकःप्रतिक्षेत्रमिति
जननमरणकरणानांप्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वंसिद्धंत्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव १८ ॥ १८
शंसयेतस्यप्रतिक्षेत्रमनेकत्वमुपपादयति जननेत्यादिना पुरुषबहुत्वंसिद्धंकस्माज्जननमरणकरणानांप्रतिनियमात्तन्निकायविशिष्टाभि
रपूर्वाभिर्हेहन्द्रियमनोहङ्कारबुद्धिवेदनाभिः पुरुषस्याभिसंबंधोजन्मनतुपुरुषस्यपरिणामत्वस्यापरिणामित्वात् तेषामेवचदेहादीना
मुपात्तानांपरित्यागोमरणंनत्वात्मनोविनाशःतस्यकूटस्थनित्यत्वात् करणानिबुद्ध्यादीनित्रयोदशयेषांजन्ममरणकरणानांप्रतिनिय
मोव्यवस्थासास्वित्ययंसर्वशरीरेष्वेकस्मिन्पुरुषेनोपपद्यतेनदात्मैक्येकस्मिन्पुरुषेजायमानेसर्वेजायेरन्म्रियमाणेम्रियेरन्नत्रेधा
दौचैकस्मिन्सर्वंएवस्युरित्याशंक्यादनंचेति किमिति नयुक्तमित्याशंक्याह प्रतिप्रसंगःस्यादित्याह पाणीतिउपधानमुपाधिःनथास्तित्वंपिनवाच्यमित्याह।
नहीतिवक्तेछिन्नेतस्मादतिप्रसंगदोषाक्रांतत्वेनोपाधिकाभेदस्याघटमानत्वात् श्रुतमानार्थापत्तेःसिद्धसाधनान्यथोपपत्तिलक्षणदोषाभावात् पारमा
र्थिकएवभेदइत्युक्तंपुनश्चभेदेहेतूनपसंहरतिइतश्चेति विमनाश्चयुगपत्प्रवृत्तिःपुरुषभेदनिबंधनाश्चयुगपत्प्रवृत्तित्वात् संप्रतिपन्नवदिति अथवाविम

नमानत्वात् संप्रतियन्नवदित्युक्तव्यधिकरणत्वादसिद्धोहेतुरित्याशंक्याहेतुसमानाधिकरणीकरोतिप्रवृत्तिश्चेतिश्रोत्रकरणसंबंधादुपचर्यतेइतियावत् १८ ॥
श्रंधादयोविचित्तेचैकस्मिन्नवेएवविचित्तासुरित्यव्यवस्थास्यात् प्रतिक्षेत्रंतुपुरुषभेदेभवतिव्यवस्थानचैकस्यापिपुरुषस्यदेहोपाधा
नभेदतव्यवस्थेतियुक्तं पाणिस्तनादुपाधिभेदेनापिजन्ममरणादिव्यवस्थाप्रसंगात् नहिपाणावुत्कृष्टेजातेबालनादौमहत्यवपवेयुव
तिर्जातावामृतावाभवतीति इतश्चप्रतिक्षेत्रंपुरुषभेदइत्याह अपुगपत्प्रवृतेश्चप्रवृत्तिः प्रयत्नलक्षणायद्यपन्तः करणवर्तिनीतथा
पिपुरुषेउपचर्यते तथाचतस्मिन्नेकत्रशरीरप्रयतमानेसएवसर्वशरीरेष्वेकइतिसर्वः प्रयतेतततश्चसर्वाणयेवशरीराणिपुगपच्चालये
त् नानात्वेतुनायंदोषइति इतश्चपुरुषभेदइत्याह त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवएवकारोभिन्नक्रमः सिद्धमित्यस्यानन्तरंद्रष्टव्यसिद्धमेव

तस्माच्चविपर्यासात्सिद्धंसाक्षित्वमस्यपुरुषस्य कैवल्यंमाध्यस्थ्यंद्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥ १९

नासिद्धंत्रयोगुणारंत्रैगुण्यंतस्यविपर्ययोऽन्यथात्वंकेचित्बलसत्वनिकायाःसत्वबहुलाःयथोर्ध्वस्रोतसःकेचिद्रजोबहुलाःयथाम
नुष्याःकेचित्तमोबहुलाःयथातिर्यग्योनयःसोयमीदृशस्त्रैगुण्यविपर्ययोऽन्यथाभावस्तेषुसत्वनिकायेषुनभवेत् यद्येकःपुरुषःस्या
त् भेदस्त्वयंश्रेयइति १८ एवंपुरुषबहुत्वंप्रसाध्यविवेकज्ञानोपयोगितयातस्यधर्मानाह तस्माच्चेति चशब्दःपुरुषस्यबहुत्वेनसहव
क्ष्यमान्नगुणसमुच्चयोतिविपर्ययादस्मादित्युक्तेत्रैगुण्यविपर्ययादित्यनन्तरोक्तंसंबध्यत अतस्तन्निरासायतस्मादित्युक्तमनन्तरोक्तं
हिसन्निधानादिदमोविषयोविप्रकृष्टश्चतदइतिविप्रकृष्टंत्रिगुणमविवेकीत्यादिसंबध्यते तस्मात्त्रिगुणादेर्योविपर्यासः ॥ ॥ ॥
तस्मादित्यन्नेनानंतरमुक्तस्यनिरंतरःकथमित्याह अनंतरोक्तंहीतितदुक्तंइदमः प्रत्यक्षगतंसमीपवर्तिचेतरोरूपं अदसस्तुविप्रकृष्टंतदितिपरोक्षेविजानीयादिति

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

अनिरोहिनंगतार्थम् २० संभिन्नः संयुक्तः ननुभोगार्थंसंपुक्तत्वात्पुरुषस्यैकैवल्यार्थंसंयोगोनसंभवतीत्याशंक्याह अनादित्वाच्चेति ० २१ ॥
पुरुषस्यात्रिगुणत्वंविवेकित्वमविषयत्वमसाधारणत्वंचेतनत्वमप्रसवधर्मित्वञ्च तत्रचेतनत्वेनाविषयत्वेनचक्षुषा श्लिष्टदृश्यत्वेदृश्यि
नेचेतनोहिद्रष्टाभवतिनाचेतनसाक्षीचदर्शितविषयोभवति यस्मैप्रदर्श्यतेविषयः ससाक्षीतथाहिलोकेऽर्थिप्रत्यर्थिनोविवादेविषयो
साक्षिणोदर्शयतः एवंप्रकृतिरपिस्वचेतनंविषयंपुरुषायदर्शयतीतिपुरुषः साक्षीनचाचेतनोविषयोवाशक्योविषयंदर्शयितुमितिचैतन्या
दिविषयाच्चभवतिसाक्षीअतएवद्रष्टापिभवति अत्रैगुण्याच्चास्यैकैवल्यं आत्यंतिकोदुःखत्रयाभावः कैवल्येनचैतस्यस्वाभाविका
देवात्रैगुण्यात्सुखदुःखमोहरहितत्वात्सिद्धं अतएवात्रैगुण्यान्माध्यस्थ्यंसुखीहिसुखंदृष्ट्वातदुःखीदुःखंद्विषन्मध्यस्थो
नभवति ※ ॥ तदुभयरहितस्तुमध्यस्थइत्युदासीनइतिव्याख्यायतेविवेकित्वादप्रसवधर्मित्वाच्चाकर्तेतिसिद्धं १८ स्यादेतत्।
तस्मात्संयोगात्चेतनंचेतनावदिवलिङ्गम् गुणकर्तृत्वेचतथाकर्तृत्वंभवत्पुरुषस्यौदासीन्यं २० पुरुषस्यदर्शनार्थंकै
वल्यार्थंतथाप्रधानस्य पंग्वन्धवदुभयोरपिसंयोगस्तत्कृतः सर्गः २१॥ प्रमाणानकर्तृत्वमर्थमवगम्यचेतनोहंचिकीर्षयन्
करोमीतिकृतिंचेतन्य योः सामानाधिकरण्यमनुभवसिद्धंतंदर्शयन्नस्मिन्नर्तेनावकल्पतेचेतनस्याकर्तृत्वात् कर्तुश्चैतन्यादित्यत्रआहतस्मा
दियतश्चैतन्यकर्तृत्वेभिन्नाधिकरणेयुक्तितःसिद्धंतस्माद्भ्रान्तिरियमित्यर्थलिङ्गमइदादिसूक्ष्मपर्यंतंलक्ष्यति शास्त्रिबीजंतत्संयोगस्तन्नि
धानमतिरोहितार्थमन्यत् तस्मात्तत्संयोगादित्युक्तं २० नचभिन्नयोःसंयोगोपेक्षाविनानचेयमुपकार्योपकारकभावंविनेत्यपेक्षाहेतुमुपकार
कमाह पुरुषस्येत्यादिप्रधानस्येति कर्मणिषष्ठीप्रधानस्यसर्वकारणस्ययद्दर्शनंपुरुषेणतदर्थंतदर्शनेनभोग्यताप्रधानस्यदर्शितातंतश्चभोग्यंप्र
धानंभोक्तारमन्तरेणनसंभवतीतिपुरुषस्यभोक्तृत्वेपेक्षापुरुषस्यापेक्षादर्शयतिपुरुषस्यैकैवल्यार्थंतथाभोग्यंनहिप्रधानेनसंभिन्नःपुरु
षस्तद्गतंदुःखत्रयंस्वात्मन्यभिमन्यमानः कैवल्यंप्रार्थयतेतच्चसत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनिबंधनं नच्चसत्त्वपुरुषान्यताख्यातिःप्रधान

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

कैवल्येहेतुर्वैराग्यंतस्यचतत्त्वसंज्ञात्राह यतमानसंज्ञेत्यादिना भूतभौतिकानामिति यःकश्चिद्वशीभूतभौतिकानांसोस्यवशीभवतीत्यर्थः २३ २३ ॥

परपरायाभोगायसंयुक्तोपिकैवल्यायपुनः संयुज्यतेइति युक्तंननुभवत्वनयोः संयोगोमहदादिसर्गस्तुकुतइत्यतआह तत्कृ
तःसर्गाःसंयोगोहिनमहदादिसर्गमन्तरेणाभोगायकैवल्यायचपर्याप्तइति संयोगएवभोगायवर्गोर्थंसर्गंकरोतीत्यर्थः २१ सर्ग
क्रममाह प्रकृतेरिति प्रकृतिरव्यक्तंमहदहङ्कारोवक्ष्यमाणलक्षणोएकादशेंद्रियाणिवक्ष्यमाणानितन्मात्राणिचपञ्च सोयंषोड
शसंख्यापरिमितोगणः षोडशकस्तस्मादपिषोडशकात्पकृष्टेभ्यःपञ्चभ्यःतन्मात्रेभ्यःपञ्चभूतानिव्योकाशादीनितत्रशब्दत
न्मात्रादाकाशंशब्दगुणंशब्दतन्मात्रसहिताच्च स्पर्शतन्मात्राद्वायुःशब्दस्पर्शगुणः शब्दस्पर्शतन्मात्रसहिताद्रूपतन्मात्रात्ते
प्रकृतेर्महांस्ततोहङ्कारस्तस्माद्गणश्चषोडशकः तस्मादपिषोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि २२ ॥

अध्यवसायोबुद्धिः धर्मोज्ञानंविरागऐश्वर्यम् सात्विकमेतद्रूपंनामसमस्माद्विपर्ययस्तम् ॥ २३ ॥

जःशब्दस्पर्शरूपगुणंशब्दस्पर्शरूपतन्मात्रसहिताद्रसतन्मात्रादायःशब्दस्पर्शरूपरसगुणःशब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रसहिताद्गन्ध
तन्मात्राच्छब्दस्पर्शरूपरसगंधगुणापृथिवीजायतेइत्यर्थः २२ अव्यक्तंसामान्येनालक्षितं नह्यिपरीतमव्यक्तंइत्यनेनविशेष
न्नश्चसत्त्वंस्वप्रकाशकमित्यादिना व्यक्तमपिसामान्येनोल्लक्षितं हेतुमदित्यादिना संप्रतिविवेकज्ञानोपयोगितयाव्यक्तवि
शेषंबुद्धिर्लक्षयति अध्यवसायइति अध्यवसायोबुद्धिःक्रियाक्रियावतोरभेदविवक्षयासर्वोप्यवहर्तान्नालोच्यमत्राहमत्रा
धिकृतइत्यभिमत्यकर्तव्यमेतन्मयेत्यध्यवस्यति ततश्चप्रवर्त्ततइति लौकिकसिद्धम् तत्रयोयंकर्तव्यमितिनिश्चयश्चित्तिसं
न्निधानादयन्नचैतन्यायाःबुद्धेःसाध्यवसायोबुद्धेरसाधारणोव्यापारस्तद्भेदाबुद्धिःसचबुद्धिर्लक्षणासमानासमानजातीय
व्यवच्छेदकत्वात् तदेवंबुद्धिंलक्षयित्वाविवेकज्ञानोपयोगिनस्तस्याः धर्मान्सात्विकराजसतामसानाह ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

धर्मोज्ञानंविरागऐश्वर्यंसात्विकमेतद्रूपनामासमस्माद्विपर्यस्तम् धर्मोभ्युदयनिःश्रेयस हेतुः तत्रयागादिनानुष्ठानजनितोधर्मोभ्युदयहे
तुः अष्टाङ्गयोगानुष्ठानजनितश्चनिः श्रेयः सहेतुः गुणपुरुषामताख्यानिर्ज्ञानंविरागोवैराग्यंरागाभावः संज्ञाभेदाश्चतुर्विधाः तत्रयत
मानसंज्ञाव्यतिरेकसंज्ञाएकेंद्रियसंज्ञावशीकारसंज्ञेतिचतस्रः संज्ञाः रागादयः कषायाश्चित्तवर्त्तिनस्तेरिंद्रियाणिपथास्वविषयेषुप्रवर्त्यन्तेतन्मा
त्रप्रवर्त्तिषतेविषयेषुइंद्रियाणीतितत्परिपाचनायारंभः प्रयत्नोयतमानसंज्ञापरिपाचनेचानुष्ठीयमानेकेचित्कषायाः पक्वाःपरस्यन्तेचके
चिन्नैवंपूर्वापरीभावेसतिपक्ष्यमाणेभ्यः कषायेभ्यः पक्वानाव्यतिरेकेणावधारणंव्यतिरेकसंज्ञा इंद्रियप्रवृत्यसमर्थतयापक्वानामौत्सुक्यमात्रेणम
तसिव्यवस्थापनमेकेन्द्रियसंज्ञा औत्सुक्यमात्रस्यापिनिवृत्तिरुपस्थितेष्वपिदृष्टानुश्रविकविषयेषुवशीकारसंज्ञात्रयात्परावैराग्यमितिसोयंबुद्धिपूर्वोविरागइति ऐश्वर्यम
पिबुद्धिपूर्वोपतोऽणिमादिप्रादुर्भावः अणिमाप्रवृत्त्यणुर्यतःशिलायामप्यनुप्रविशति लघिमालघुभावः यतःसूर्यमरीचीनालंब्यसूर्यलो
कंयाति गरिमागुरुर्भवति महिमायतोमहान्भवति येनसमस्तब्रह्मांडेपिनसंभवैतिप्राप्तिरङ्गुल्यग्रेणास्पृशतिचन्द्रमसंप्राकाम्यमिच्छानभि
घातोयतोभूम्यावुन्मज्जतिनिमज्जतिच यथोरगेवशित्वंभूतभौतिकेवशीभवत्यप्रयम ईशित्वंभूतभौतिकानांप्रभवस्महत्तयानामीष्टेयत्रका
मावसायित्वंसत्यसंकल्पतायथास्यसंकल्पोभवति भूतेषुतथैवभूतानिभवंतिन्यूनेषामनुष्यानांनिश्चयानिश्चेतव्यमनविधीयंतेयोगिनस्तु
निश्चेतव्याःपदार्थाःनिश्चयमितिचत्वारः सात्विकाबुद्धिधर्माः तमसास्तुतद्विपरीताबुद्धिधर्माः अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याभिधाश्चत्वारइ॥

त्यर्थः २३ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

ननुबुद्धिरेवकेवलामनः सहिताऽवांतरकारणमस्तुकृतमहंकारेणेतिचेत्तत्राहतमुपजीव्येति २४ इन्द्रियस्यलक्षणमाह॥ सात्त्विकेति २५ ॥ २५ ॥ २५

अहंकारस्यलक्षणमाह अभिमानइति अभिमानोऽहङ्कारःयतस्त्वालोचितंमनश्चनत्वाहमधिकृतःशक्तःस्वस्वविषयमात्रमर्थीएवामीवि
षया मन्नोनान्योत्राधिकृतःकश्चिदस्ति अतोहमस्मीतियोभिमानः सोसाधारणव्यापारत्वात् अहंकारः तमुपजीव्यबुद्धिरवध्यवस्या
ति कर्तव्यमेतन्मयेतिनिश्चयंकरोतितस्यकार्यभेदमाहतस्माद्विविधःप्रवर्त्ततेसर्गाःप्रकाशद्वयमाहएकादशकश्चगणाःइंद्रियाण्युपलक्षणं
त्रयश्चकश्चैवद्विविधएवसर्गोहंकारात् नत्वन्यइतिएवेत्यनेनावधारयति २४ स्यादेतत् अहंकारएवैकरूपात्कारणात्कथंजडप्रकाशैकाग
णोविलक्षणोभवतइत्यतआह सात्त्विकइति प्रकाशलाघवाभ्यामेकादशकइन्द्रियगणः सात्त्विकोवैकृतात्सात्त्विकाहंकारात्प्रवर्त्ततेभूता

अभिमानोहंकारस्तस्माद्विविधःप्रवर्त्ततेसर्गः एकादशकश्चगणस्तन्मात्रःपञ्चकश्चैकः २४ सात्त्विकएकादशकः
प्रवर्त्ततेवैकृतादहंकारात् भूतादेस्तन्मात्रः सतामसस्तैजसादुभयम् २५ ॥

देस्त्वहंकारात्तामसात्तन्मात्रोगणःप्रवर्त्तते कस्माद्यतःसतामसः एतदुक्तंभवति यद्यप्येकोहंकारस्तथापिगुणभेदाद्भवाभिभवाभ्यांभिन्नंका
र्यंकरोति ननुयदिसत्त्वतमोभ्यामेवसर्वंकार्यंजन्यते तदाकृतमकिञ्चित्कारणंरजस्तत्राह तैजसादुभयंतैजसाद्राजसादुभयंगण
इत्यंभवतियद्यपिरजसोनकार्यान्तरमस्तितथापिसत्त्वतमसीस्वयमक्रियेऽसमर्थेऽपिनस्वकार्यंकुरुतःरजस्तुवलतयातेयदाचा
लयतितदास्वकार्यंकुरुतइतितदुभयस्मिन्नपिकार्येसत्त्वतमसोःक्रियोत्पादनद्वारेणास्तिरजसःकारणत्वमितिनव्यर्थेरजइति २५ ॥
सात्त्विकमेकादशकमाख्यातुंवादेन्द्रियदशकंतावदाह बुद्धीन्द्रियाणीतिसात्त्विकाहंकारोपादानत्वमिन्द्रियत्वं तच्चद्विविधंबुद्धीन्द्रियं
कर्मेंद्रियञ्चउभयमपितदिन्द्रस्यात्मनश्चिह्नत्वादिन्द्रियमुच्यते तानिचस्वसंज्ञाभिश्चक्षुरादिभिरुक्तानि तत्ररूपग्रहणलिङ्गंचक्षुः शब्दग्रह
णलिङ्गंश्रोत्रंगंधग्रहणलिङ्गंघ्राणंरसग्रहणलिङ्गंरसनं स्पर्शग्रहणलिङ्गंत्वगिति तानेन्द्रियाणांसंज्ञावागादीनांकार्यंवक्ष्यति॥ २६ ॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

लक्षणंलक्षणविभागंचोक्तादिंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिंद्रजुष्टमिंद्रदत्तमितिचेतिपाणिनिस्मरणानुसारेणव्युत्पत्तिमाह उभयमप्येतदितिरूपग्रहणंकारण
एकादशकमिंद्रियमाह उभयात्मकमित्यादिएकादशेन्द्रियेषुमध्येमनः उभयात्मकंबुद्धीन्द्रियंकर्मेंद्रियञ्चचक्षुरादीनांवागादीनाञ्च
मनोधिष्ठानांस्वस्वविषयेषुप्रवृत्तेः तत्साधारणेनरूपेणालक्षयति संकल्पकमत्रमनः संकल्पेनरूपेणमनोलक्ष्यतेत्रालोचितमिंद्रियेणव
स्त्रिदमितिसंमुग्धमिदमेवेनमिति सम्यक्कल्पयति नियम्यदर्शयतिविशेषणविशेष्यभावेनविवेचयतीतियावत् यदाहुःसमुग्धव
स्तुमात्रंतुप्राग्दृष्टात्यविकल्पितं तत्सामान्यविशेषाभ्याकल्पयन्निमनोषिणइतितथाहिअस्तिह्यालोचनंज्ञानंप्रथमंनिर्विकल्पकम्॥
बालमूकादिविज्ञानसदृशंमुग्धवस्तुजमिति ततःपरंपुनर्वस्तुधर्मैर्जात्यादिभिर्यद्याबुद्ध्यावसीयते सापिप्रत्यक्षेणसमतासेपंसंक
ल्पलक्षणोव्यापारोमनसःसमानासमानजातीयाभ्यांव्यवच्छिन्नंमनोलक्षयति स्यादेतत् असाधारणव्यापारयोगिनौयथामहदहं का
बुद्धींद्रियाणिचक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि वाक्पाणिपादपायूपस्थानिकर्मेन्द्रियाण्याहुः २६ उभयात्मकमत्रमनः
संकल्पकमिन्द्रियञ्चसाधर्म्यात् गुणपरिणामविशेषात्नानात्ववाद्यभेदश्च २७ शब्दादिषुपञ्चानामालोचनमात्रमिष्य
तेवृत्तिः वचनादानविहरणोत्सर्गानंदाश्चपञ्चानां२८॥ तैनेन्द्रियं एवंमनोऽसाधारणव्यापारयोगिनेन्द्रियंभवितुमर्हतीत्यतआ
हइन्द्रियञ्चकुतःसाधर्म्यात् इन्द्रियान्तरसात्विकाहंकारोपादानत्वञ्चसाधर्म्येणसिद्धलिङ्गत्वंह्यस्यानामप्यात्मलिङ्गत्वेनेंद्रियत्वप्र
संगात् तस्माद्बुद्ध्युत्पत्तिमात्रेमेंद्रलिङ्गत्वेनप्रवृत्तिनिमित्ते त्रयकथंसात्विकाहंकारादेकस्मादेकादशेन्द्रियाणीत्यतआहगुणापरिणा
मविशेषात् नानात्ववाद्यभेदाश्चशब्दाद्युपभोगसंप्रवर्त्तकादृष्टसहकारिभेदात्कार्यभेदाः अदृष्टभेदापिगुणापरिणामएववाद्यभेदाश्चेति प्रवर्त
कदृष्टान्तार्थं यथावाद्यभेदास्तथेनदपीत्यर्थः २७ शब्दादिषुनिबुद्धींद्रियाणांसंमुग्धवस्तुमात्रदर्शनमालोचनमुक्तंतदेवमेकादशेन्द्रिया
णिस्वरूपतउक्तादशानामप्यसाधारणींवृत्तीराह॥ पूर्वंकर्मापेक्षात्संप्रतिपन्नवदितिपरिशेषाच्चक्षुःसिध्यतिचक्षुरिंद्रियसद्भावेप्रमाणमाहतै

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

उक्तेर्थे न्वयव्यतिरेकोप्रतिपादयति तद्भावइति २९ कर्णोतमाकृष्टसशरंसिंजितमव्यक्तशब्दितंमंडलीकृतंकोदंडेयेनसतथा पाटच्चर इति चौरइत्यर्थः ३० ॥ ३० ॥ ३० ॥

वचनादानविक्षरणोत्सर्गानंदाश्चपञ्चानांकर्मेन्द्रियाणांकण्ठताल्वादिस्थानभिन्द्रियंवाक् तस्यावृत्तिर्वचनंज्ञानेंद्रियाणांवृत्तीःस्पष्टा २८ अन्तःकरणत्रयस्यवृत्तिमाह स्वालक्षण्यमिति स्वालक्षण्यंवृत्तिस्त्रयस्यस्वमसाधारणंलक्षणंयेषांतानि स्वलक्षणानिमहदहंकारमनांसितेषांभावः स्वालक्षण्यंतच्चस्वानिलक्षणान्येवतद्यथा ॥ महतोऽध्यवसायोहंकारस्याभिमानः संकल्पोमनसोवृत्तिर्व्यापारःवृत्तिर्द्विविधंसाधारणासाधारणत्वाभ्यामाह सैषाभवत्यसामान्याःसाधारणीसामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्यावायवःपञ्चसामान्याचासौकरणवृत्तिश्चेतित्रयाणामपिकरणानांपञ्चवायवोजीवनंवृत्तिः तद्भावेभावात्तदभावेचाभावात् तत्रप्राणोनासाग्रहृन्नाभिपादाङ्गुष्ठवृत्तिः अपानःगु

स्वालक्षण्यंवृत्तिस्त्रयस्यसैषाभवत्यसामान्यासामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्यावायवःपञ्च २९ युगपच्चतुष्टयस्यवृत्तिः ऊ
क्रमशश्चतस्यनिर्दिष्टा दृष्टतथाप्यदृष्टत्रयस्यतत्पूर्विकावृत्तिः ॥ ३० ॥ कटिकापृष्ठपादपार्ष्णिपस्थापार्श्ववृत्तिःसमानोहन्नाभिसर्वसंधिवृत्तिःउदानोहत्कण्ठतालुभ्रूर्ध्वमध्यवृत्तिःव्यानस्त्वग्वृत्तिरितिपञ्चवायवः २९ चतुर्विधकरणास्यास्यासाधारणीषुवृत्तिषुक्रमक्रमेणप्रकारान्वाह युगपच्चेति दृष्टेयथावाभूधरसप्तमसान्धकारेविद्युत्संपातमात्राद्ग्रामभिमुखमतिसंनिहितंनपश्यति तदाखलुअस्यालोचनविकल्पाभिमानाध्यवसायायुगपदेवप्रादुर्भवन्ति यतस्ततउत्सृत्यतत्स्थानादेकपदेत्रपसरतिक्रमशश्चयदामन्दालोकप्रथमतावद्वृक्षमात्रंसमुग्धमालोकयति अथप्रणिहितमनाःकर्णान्ताकृष्टसशरंसिंजिनीमंडलीकृतकोदण्डःप्रचण्डतरःपाटच्चरोयमितिनिश्चिनोति अथचमांप्रत्येतीत्यभिमन्यते अथाध्यवस्यति अपसरामीतःस्थानादिति परोक्षेनुमानंतः करणत्रयस्यवाह्येन्द्रियवर्जंवृत्तिरित्याह अदृष्टत्रयस्यतत्पूर्विकावृत्तिः अन्तःकरणत्रयस्ययुगपत्क्रमेणवृत्तिर्दृष्टपूर्विकेति अनुमानागमस्मृतयोह्यपरोक्षेर्थेदर्शनपूर्वाःप्रवर्तन्तेनान्यथा यथादृष्टतथादृष्टेपीतियोजना ३० ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

स्यादेतत्त चतुर्णांत्रयाणांवाबुद्ध्यादीनांतावन्मात्राधीनाः तेषांसदातनत्वेनबुद्धीनांसदोत्पादप्रसंगात् आकस्मिकत्वेतद्वृत्तिसंकर प्रसंगोनियमहेतोरभावात् इत्यतआह स्वामिनि करणानीतिशेषः तथाहिबहवः पुरुषाः शक्तीकयाष्टीकधानुष्ककार्यार्णिकाःकृत संकेताःपरावस्कंदायप्रवृत्ताःतत्रान्यतमस्याकूतमवगम्यान्यतमः प्रवर्ततेप्रवर्तमानस्तुशक्तीकःशक्तिमेवादत्तेनतुयष्ट्यादिकमेवंयष्टीकोपियष्टिमेवनशक्यादिकं तथान्यतमस्यकरणस्याकूतात् स्वकार्यकारणाभिमुख्यादन्यतमंकरणंप्रवर्त्तते तत्सन्निधेश्चहेतुमत्वान्नबुद्धिसङ्करप्रसङ्ग इत्युक्तं स्वांस्वांप्रतिपद्यतइतिस्यादेतत् यष्टीकादयश्चेतनत्वात्परस्याकूतमवगम्यप्रवर्त्तनइतियुक्तंकरणा

स्वांस्वांप्रतिपद्यनेपरस्याकूतहेतुकांवृत्तिम् पुरुषार्थएवहेतुर्नकेनचित्कार्यतेकरणम् ३१ ॥ ॥
करणंत्रयोदशविधंतदाहरणधारणप्रकाशकरं कार्यंचतस्यदशधाहार्यंधार्यंप्रकाश्यञ्च ३२ ॥

निश्चेतनानिनस्मान्नैवंप्रवर्त्तितुमुत्सहंते नैनेषामधिष्ठात्राकरणानांस्वरूपसामर्थ्योपयोगाभिज्ञेनभवितव्यमित्यतआह पुरु षार्थएवहेतुर्नकेनचित्कार्यतेकरणमिति भोगापवर्गलक्षणःपुरुषार्थएवानागतावस्थःप्रवर्तयतिकरणानि कृतमत्रान्तेत्स्व रूपाद्यभिज्ञेनकर्त्रा एतच्चवत्सविवृद्धिनिमित्तमित्यत्रउपपादयिष्यते ३१ नकेनचित्कार्यतेकरणमित्युक्तंतत्रकरणंविभजते करणंत्रयोदशविधमित्यादिकरणंत्रयोदशविधंइन्द्रियाणयेकादशबुद्धिरहंकारश्चेतित्रयोदशप्रकारंकरणं कारकविशेषः। करणं नचव्यापारावेशविनाकार कस्यमिति व्यापारावेशमाहतदिति तदाहरणधारणप्रकाशकरं यथायथं तत्कर्महि या णिवागादीन्यादत्तेस्वव्यापारेण व्याप्नुवन्तीति यावत् ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

विषयनिश्चयोविषयसंकल्पोमनोव्यापारत्वात् ननुयुधिष्ठिरेभूत्कल्कीभविष्यतीत्यादिनाबोधाद्वाचःसांप्रतकालमात्रत्वंनास्तीत्याशंक्याहवर्त्तमानेति· अतीतानागत योर्वर्त्तमानकालांतःपातित्वादित्यर्थः सोपाधिकमतीतादिव्यवहारंदर्शयतिनद्यश्चेति भवत्वेवंप्रकृतेनःकरणस्यत्रिकालत्वेकिमायातमित्यतआह तदनुरूपाश्चेति ननुसांप्रतकालंवास्यंत्रिकालमाभ्यंतरंकरणमित्युक्तंकालः परापरव्यतिकरयोगपद्ययौगपद्यविलंबितप्रत्ययलिंगम् इत्येवंलक्षणलक्षितस्यवैशेषि

बुद्ध्यहंकारमनांसिनुस्ववृत्त्या प्राणादिलक्षणयाधारयन्ति बुद्धीन्द्रियाणिप्रकाशयन्तिआहरणधारणादिक्रियाणांसकर्मकत्व याकिंकर्मकानिविधंश्चेत्यतआह कार्यञ्चतस्येतितस्त्रयोदशविधस्यकरणस्यत्रयोदशधा आहार्यंधार्यंप्रकाश्यंच आहार्यंत्रयोदशधा प्रकाश्यंकर्मेन्द्रियाणांवचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाःयथायथंव्याप्तेश्चयथायथंदिव्यादिव्यतयात्रयोदशेत्याहार्यंत्रयोदशधा एवंधार्यमप्यंतः करणत्रयस्यप्राणादिलक्षणयावृत्त्याशरीरं तच्चपार्थिवादियाश्चभौतिकंशब्दादीनांपञ्चानांसमूहः पृथिवीतेचपञ्चदिव्यादिव्यतयात्रयोदशेतिधार्यमपित्रयोदशधा एवंबुद्धीन्द्रियाणांशब्दस्पर्शरूपरसगन्धायथायथंव्याप्तेश्चयथायथंदिव्यादिव्यतयात्रयोदशेतिप्रकाश्यमपित्रयोदशधेति

अन्तःकरणंत्रिविधंदशधावास्त्यंत्रयस्यविषयाख्यम् साम्प्रतकालंवास्त्यंत्रिकालंकालमाभ्यन्तरंकरणम् ३३

३३ त्रयोदशविधकरणेत्रयाणामन्तरविभागदर्शनायाह अन्तःकरणमित्यादि अन्तःकरणंत्रिविधंबुद्धिरहंकारोमनइतिशरीराभ्यन्तरवर्त्तित्वा देतःकरणंदशधावास्त्यमिंद्रियंत्रयस्यान्तःकरणस्यविषयाख्यंविषयमाख्यानिविषयसंकल्पाभिमानाध्यवसायेषुकरणत्वेषुद्वारीभ वंति तत्रबुद्धीन्द्रियाणिआलोचनेनकर्मेन्द्रियाणितुयथास्वंव्यापारेणावास्त्यंतरयोःकरणयोःविशेषान्तरमाह सांप्रतकालंच तमानकालवास्त्यमिन्द्रियवर्त्तमानसमीपमनागतमतीतमपिवर्त्तमानं अतीतोवागपिवर्त्तमानकालविषयाभवतित्रिकालमाभ्यन्तरंकरणं

कामभिमतस्यकालरूपस्योपरीकृतत्वात् पंचविंशतितत्त्वातिरेकः प्राप्नोतीतिचेत्तत्राहकालश्चेति यस्मात्कारणात्त्रयाभिमतःकालोऽतीतादिभेदनिष्पादकोनस्यात्एकत्वा न्न तस्मादित्युपसंहारः अयमिनिप्रमाणाउपाधिभेदैरितिनदीपूरभेदादिभिरिनियावत् यस्मात्कारणात्तत्त्रयाभिमतंकालकल्पंनतस्मान्नपंचविंशतितत्त्वातिरेकइ

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

स्थूलशब्दविषयेतिदेवानांवागिन्द्रियंपारंपारार्द्धश्लोकंश्लोकार्द्धेउच्चरतिअस्माकमप्येतथैवेतिसामानेदेवानामस्माकंचवागिंद्रियमित्यर्थः शेषाण्यपिचत्वारिक
तद्यथानदीपूरभेरादभ्रहृष्टिः अस्तिधूमादग्निरिहनगतिकुक्ष्येअसत्सुपघातकेपिपीलिकांडसंचरणाद्वृष्टिरिति तदनुरूपा
स्वसंकल्पाभिमानाध्यवसायाभवंति कालश्चवैशिषिकाभिमतएकोनानागतादिव्यवहारभेदप्रवर्तयितुमर्हतीतितस्मादयंयेरूपाधि
भेदेरनागतादिभेदंप्रतिपद्यते सन्नुतएवोपाधयोअनागतादिव्यवहारहेतवः कृतमत्रानर्हनाकालेनेतिसारख्याचार्यास्तस्मान्नकालरू
पतत्त्वान्तरंअभ्युपगमइति३३ साम्प्रतंकालानांवाह्येंद्रियाणांविषयंविवेचयति बुद्धींद्रियाणी तिबुद्धीन्द्रियाणांतेषांदशानांइन्द्रियाणांम
ध्येपञ्चविशेषाविशेषविषयाणिविशेषाः स्थूलाःशब्दादयःशांतघोरमूढाःपृथिव्यादिरूपाः अविशेषास्तन्मात्राणिसूक्ष्माःशब्दादयःमात्र
ग्रहणेनभूतभावमयाकरोतिविशेषाश्चअविशेषाश्चविशेषाविशेषाःनएवविषयायेषांबुद्धीन्द्रियाणांतानितथोक्तानितन्त्रोद्देशेतासांयोगिनांच
बुद्धीन्द्रियाणितेषांपञ्चविशेषाविशेषविषयाणि वाग्भवतिशब्दविषयाशेषाणितुपञ्चविषयाणि ३४ सान्तःकरणानु
द्धिसर्वविषयमवगाहतेयस्मात् तस्मात्त्रिविधंकरणंद्वारिद्वाराणिशेषाणि ३५ ॥ ॥ श्रोत्रंशब्दतन्मात्रविषयंस्थूलशब्दविषयंचा
समदादीनांतुस्थूलशब्दविषयमेवएवंतेषांत्वक्स्थूलसूक्ष्मस्पर्शविषयाअस्मदादीनांतुस्थूलस्पर्शविषयेव एवंचक्षुरादयोपितेष
मस्मदादीनांरूपादिषुस्थूलसूक्ष्मेषुद्रष्टव्याः एवंकर्मेंद्रियेषुमध्येवाग्भवतिशब्दविषयास्थूलशब्दविषयातद्धेतुत्वात् ननुश
ब्दतन्मात्रस्यहेतुः तस्याहंकारिकत्वेनवागिन्द्रियेणसहैककारणत्वात् शेषाणितुचत्वारियायूपस्थपाणिपादात्मानिपंचविषया
णि पारायाद्याहार्यायाणांघटादीनांपंचशब्दाद्यात्मकत्वादिति ३५ सांप्रतंत्रयोदशसुकरणेषुकेषांचित्गुणभावंकेषांचित्प्रधानभावंस
हेतुकमाह सान्तःकरणेत्यादि द्वारिप्रधानंद्वाराणिशेषाणिकरणानिवाह्येन्द्रियाणि द्वाराणितेरूपनीतंसर्वविषयंसमनोऽहंकारबु
द्धिःयस्माद्विषयमवगाहतेऽध्यवस्यतितस्माद्बाह्येन्द्रियाणिद्वाराणिद्वारवतीचसान्तःकरणाबुद्धिरिति ३५ ॥ ॥ भेंद्रियाणिसमानान्युभयेषाम्

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

प्रयोजकत्वादितिहेतुत्वादित्येतत् नन्वचेतनाबुद्धिःकथंपुरुषस्यविषयोपभोगसाधिकाइत्यत्राह बुद्धिर्हीतिननुतथापिसुखाद्यात्मकगुणसंबंधशून्यत्वात् नपुरुष
स्यभोगसंबंधोभावीति अत्राह सुखेति बुद्धिगतंसुखाद्यनुभवंतत्संबंधानुमानात्मन्यभिमन्येतऽविवेकादित्यर्थः इंद्रियादीनांविषयसमर्पणद्वारावुद्धिप्रतिगुणत्वमा
ह अर्थालोचनेति किंचेंद्रियव्यापाराणामपिबुद्धिव्यापारसहभावाद्गुणत्वमिन्द्रियादीनामित्याह इंद्रियव्यापाराश्चेति उक्तंचार्यायांपरशेषोयोजयतिसर्वमितिननु
नकेवलंवास्यानीन्द्रियाण्येवप्रधानंबुद्धिरपितुयेऽहंकारमनसीद्वारिणीतेऽप्यप्रेक्ष्यबुद्धिःप्रधानमित्याह एतइति यथाहिग्रामाध्य
क्षाःकौटुंबिकेभ्यःकरमादायविषयाध्यक्षायप्रयच्छंतिविषयाध्यक्षश्चसर्वाध्यक्षायसचभूपतयेतथावाह्येंद्रियाण्यालोच्यमनसे
समर्पयंतिमनश्चसंकल्याहंकारायऽहंकारश्चाभिमत्यबुद्धेसर्वाध्यक्षभूतायांतदिदमुक्तंपुरुषस्यार्थप्रकाश्यबुद्धौप्रयच्छंतीति वा
ह्येंद्रियमनोहंकाराश्चगुणाविशेषाःगुणानांसत्वरजस्तमसांविकाराः तेतुपरस्परविरोधशीलात्रापिपुरुषार्थैनभोगापवर्गरूपेणएक
एतेप्रदीपकल्पाःपरस्परविलक्षणाःगुणविशेषाः कृत्स्नंपुरुषस्यार्थंप्रकाश्यबुद्धौप्रयच्छन्ति ३६ संघातपरार्थत्वात्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठा
त्पुरुषस्यसाधयतिबुद्धिः सैवचविशिनष्टिपुनःप्रधानपुरुषान्तरंसूक्ष्मम् ३७ ॥ वाक्यतंत्रीताः यथावर्तितैलबर्हयःसंतम
साधनयेनरूपप्रकाशायसंमिलिताःप्रदीपएवमेतेगुणविशेषा इतियोजना ३६ कस्मात्पुनर्बुद्धेःप्रयच्छन्तिनतुबुद्धिरहंकारायद्वारिणेमन
मनसेचेत्यतआह सर्वमितिपुरुषार्थस्यप्रयोजकत्वात तस्मायत्साक्षात्साधनंतत्प्रधानंबुद्धिश्चास्यसाक्षात्साधनंतस्मात्सैवप्रधानं य
थासर्वाध्यक्षःसाक्षाद्राजार्थसाधनतयाप्रधानं इतरेतुग्रामाध्यक्षास्यर्थंप्रतिगुणभूताः बुद्धिर्हिपुरुषसंनिधानात् तच्छायापत्त्या
रूपेणसर्वविषयोपभोगंपुरुषस्यसाधयति सुखदुःखानुभवोहि ॥ पुरुषस्यसर्वविषयोपभोगसंपादिकायदिबुद्धिस्तर्ह्यनिर्मोक्ष इत्येतन्नाहप्रधानेनविशेषविज्ञानेष्टि
रित्येतत्पुनरुक्तमाशंक्यउपसंहरणेनपरिहरतियथेतिननुप्रधानपुरुषांतरस्यकृतकत्वादनित्यत्वेनित्यत्वंतस्यकुतोमोक्षस्येति चेतन्नाह करणंचेति प्रधानंसविकारमन्यदहमन्यद्
इतिविद्यमानमेवांतरमविवेकेनाविद्यमाननिवबुद्धिर्बोधयति ननुतत्करोतियेनानित्यत्वमित्यर्थः आर्यायाउत्तरार्द्धस्यफलितमर्थमाह अनेनेति ३७ ॥ ३८ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

भोगः सचबुद्धौबुद्धिश्चपुरुषरूपेवेतिसान्चपुरुषमुपभोजयतियथार्थालोचनसंकल्पाभिमानाश्चतत्तद्रूपपरिणामेनबुद्धावुपसङ्क्रान्ताः तथाइन्द्रिया
दिव्यापाराश्चयेबुद्धेरेवस्वव्यापारेणाध्यवसायेनसहैकव्यापारीभवन्ति यथास्वैसैन्येनसहग्रामाध्यक्षादिसैन्यंसर्वाध्यक्षस्यभवतिसर्वेशत्वादिकंप्रति
पउपभोगः पुरुषस्यतंसाधयतिननुपुरुषस्यसर्वविषयोपभोगसंपादिकायबुद्धिस्तर्हिनमोक्षइत्यतआह पश्चात्प्रधानपुरुषयोरन्तरंविशेषंविशिनष्टिकरो
ति ननुप्रधानपुरुषयोरन्तरस्यकृतकत्वादनित्यत्वेनतत्कृतस्यमोक्षस्याऽनित्यत्वंस्यादित्यतआहविशिनष्टिप्रधानंसविकारमन्यदहमन्यइति विद्यमानमेवान्त
रंविवेकेनाविद्यमानमिवबुद्धिर्बोधयतियेनानित्यत्वमित्यर्थः यद्यौदनपाकंपचतीति करणंचप्रतियादनंत्रयेनापवर्गः पुरुषार्थोदर्शितः सूक्ष्मंदुर्लक्ष्य
मन्तरमित्यर्थः ३७ तदेवंकरणानिविभज्यविशेषाविशेषान्विभजतेतन्मात्राणीति शब्दादितन्मात्राणिसूक्ष्माणिनचैषांशान्तत्वादिरस्तिउपभोग्यत्वा

तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्योभूतानिपञ्चपञ्चभ्यः एतेस्मृताविशेषाःशान्ताघोराश्चमूढाश्च ३८ ३९ ॥

ग्योविशेषइति मात्रशब्दार्थः अविशेषानुत्काविशेषान्वक्तुमुत्पत्तिमेषामाह तेभ्यस्तन्मात्रेभ्यः यथासंख्यमेकद्वित्रिचतुःपञ्चभ्यः भूतानिउत्पद्यन्ते
काशानिलानलसलिलावनिरूपाणिपञ्चपञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः अस्तेषांभूतानांउत्पत्तिः विशेषेषुकिमायातमित्यतआह एतेस्मृताविशेषाः कुतः
शान्ताघोराश्चमूढाश्चचकारएकोहेतोर्द्वितीयः समुच्चयेयस्मादाकाशादिषुस्थूलेषुसत्वप्रधानतयाकेचिच्छान्ताः सुखाः प्रकाशालघवःकेचि
द्रजः प्रधानतयाघोराः दुःखात्मनवस्थिताः केचित्तमः प्रधानतयामूढाविषण्णगौरवः तेभीपरस्परव्यावृत्त्यनुभूयमानाविशेषाइतिचस्थूलाइति
चोच्यंतेतन्मात्राणिनुअस्मदादिभिःपरस्परव्यावृत्तानिनानुभूयंतेइतिअविशेषा इतिसूक्ष्माइतिचोच्यन्ते ३८ ॥ ३८ ॥ ३८ ॥ ३८

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

ननुघटपटादिलक्षणश्चतुर्थोविशेषोवाच्यइत्यत्राहमहाभूतवर्गेचेतियेवांदेहोनस्यात्स्वादिभिर्वानभस्यंतेनेतेचतेरसांताभूताभ्यंतायेषांतुदाहरणेचभस्मांतायेतु
विशेषाणामवान्तरविशेषव्यापारमाह सूक्ष्माइति त्रिधाविशेषास्तुस्नानविशेषप्रकारानाहसूक्ष्माइतिसूक्ष्माः सूक्ष्मदेहाःपरि
कल्पितामातापितृजाःषाट्कौशिकाः तत्रमात्रितोलोमश्मश्रुलोहितमांसानिपितृतस्नाय्वस्थिमज्ज्ञानइतिषट्कोशाः प्रकृष्टानि
महांतिभूतानितैःसहसूक्ष्मशरीरःएकोविशेषःमातापितृजोद्वितीयःमहाभूतानितृतीयःमहाभूतसर्गेचघटादीनांनिवेशइतिसूक्ष्म
मातापितृजयोर्देहयोर्विशेषमाह सूक्ष्माश्चैषांविशेषाणांमध्येयेनेनियताःमातापितृजानिवर्तन्तेरसान्तावाभस्मान्तावाविडन्तावेति २९
सूक्ष्मशरीरंविभजतेपूर्वोत्पन्नमितिप्रधानेनादिसर्गेप्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितंत्रसकमव्याहतंशिलास्तंभमनुविशतिनियतमादिस

सूक्ष्मामातृपितृजाःसहप्रभूतैस्त्रिधाविशेषाःस्युः सूक्ष्मास्तेषांनियतामातापितृजानिवर्त्तन्ते ३९ ॥
पूर्वोत्पन्नमसक्तंनियतंमहदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् संसरतिनिरुपभोगंभावैरधिवासितंलिङ्गम् ४० ॥

र्गात्र्आचमहाप्रलयात्वनिष्टेमहदादिसूक्ष्मपर्यन्तंमहदहंकारैकादशेंद्रियपञ्चतन्मात्रपर्यन्तं एषांसमुदायःसूक्ष्मशरीरंशान्त
घोरमूढैरिन्द्रियैरन्वितत्वाद्विशेषः नन्वस्त्वेतदेवशरीरंभोगायतनंपुरुषस्यकृतंदृश्यमानेनषाट्कौशिकेनशरीरेणात्यतआह संसरतो
निउपात्तंउपात्तंषाट्कौशिकंशरीरंजहातिहायंहायंचोपादत्तेकस्मान्निरुपभोगंयतः ॥ षाट्कौशिकंशरंभोगायतनंविनासूक्ष्मा
शरीरंनिरुपभोगंयस्मात्तस्मात्सूक्ष्मशरीरंसंसरति ननुधर्माधर्मनिमित्तःसंसारःनचसूक्ष्मशरीरस्यास्तितद्योगःतत्कथंसंसरतीतित्र
स्वादिभिर्भस्यंतेनेस्वादिविशेषावसानाइत्यर्थः ३९ ननुतन्मात्राण्यविशेषाइत्युक्त्वात्कथंसूक्ष्मशरीरविशेषइत्यत्राहशांतेतिशांतघोरमूढविशेषाणांव्याहतप्रत्ययो

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

बुद्धींद्रियाणांकर्मेंद्रियाणांचकारकत्वाच्छांतघोरमूढत्वमिंद्रियाणांमितिशांतत्वंव्यवहारकत्वात् घोरत्वंभ्रामकत्वात्तत्संबंधत्वात्सूक्ष्मशरीरंविशेषइत्यर्थः हायंहायंचेति हित्वाहित्वाचेत्यर्थः ननुधर्मादिभावान्वितत्वंबुद्धेरस्तु सूक्ष्मशरीरेहंकारैकादशेंद्रियंपंचतन्मात्रसमुदायलक्षणेकिमायातमित्यतआह तदन्वितंचेति भावः न्वितं बुद्ध्यन्वितमित्यर्थः ॥ ४० ॥ प्रापणंमरणमित्यर्थः नचचागमेसूक्ष्मशरीरस्यनामापिनश्रूयतइत्यत्राह अंगुष्ठमात्रमिति तथापिपुरुषशरीरस्यात्र

भावैरधिवासितंधर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणिभावाः तदन्विताबुद्धिः तदन्वितञ्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपिभावैरधिवा

सितंयथासुरभिचंपककुसुमसंपर्काद्वस्त्रंतदामोदवासितंभवति नस्मात्तभावैरधिवासितत्वात्संसरतिकस्मात्पुनःप्रधानमिवमहाप्र

लयेपितच्छरीरंननिष्ठतीत्यतआह लिङ्गमिति लयंगच्छतीतिलिङ्गं हेतुमत्त्वेनचास्यलिङ्गत्वमितिभावः ४० स्यादेतत बुद्धिरेवसा

हंकारेंद्रियाकस्मात्संसरति कृतंसूक्ष्मशरीरेणप्रमाणिकेनेत्यतआह चित्रमितिलिङ्गनान ज्ञापनाद्बुद्ध्यादेर्यल्लिङ्गम् तदना

॥ चित्रंयथाश्रयमृतेस्थाणवादिभ्योयथाविनाछाया नद्वद्विनाविशेषैर्ननिष्ठतिनिराश्रयंलिङ्गम् ४१ ॥

श्रयंननिष्ठतिजन्ममरणान्तरालेबुद्ध्यादयः प्रत्युत्पन्नशरीराश्रयाः प्रत्युत्पन्नपंचतन्मात्रवत्त्वेसतिबुद्ध्यादित्वाद्दृश्यमानशरीरवत्

त्तिबुद्ध्यादिवत विनाविशेषैः सूक्ष्मशरीरैरित्यर्थः आगमश्चात्रभवतिसत्यवतःकायान्यांशवद्भवंसंगतम् अङ्गुष्ठमात्रंपुरुषंनिश्च

कर्षबलाद्यमइत्यङ्गुष्ठमात्रत्वेनसूक्ष्मशरीरत्वमुपलक्षयति आत्मनोनिष्कर्षासंभवात सूक्ष्ममेवशरीरंपुरुषस्तदपिपुरिस्थलेशरी

रेणेइति ४१ एवंसूक्ष्मशरीरास्तित्वमुपपाद्ययथासंसरतियेनहेतुनाचतदुभयमाह पुरुषार्थेनहेतुनाप्रयुक्तंनिमितंधर्म्मोधर्म्मादि नैमि

त्तिकंनेषुतेपुनिकायेषु॥ ॥ निप्रसिद्धत्वात्सूक्ष्मशरीरंनोच्यतेऽनेनवाक्येनेत्यत्राह सूक्ष्ममेवेति प्रकृतौलयंयेयांतेतथानानप्रतीदमितिभूतेंद्रियाहंकारबुद्धिषु

रुषबुद्ध्युपासकानप्रतीत्यर्थः ४१ विदेहाइतिसंज्ञानरमिदंपारिभाषिकम् ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ स्पष्टार्थम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥०

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

षाङ्कौशिकशरीरग्रहः सद्विधर्मादिनिमित्तप्रभवः निमित्तनैमित्तिकंचतत्प्रसंगः प्रशक्तिस्तथानटवद्व्यवतिष्ठतेलिङ्गं यथाहिनटः तांतांभूमिकांविधा-
यपरस्मुरामोवाजानशेत्रुर्वीवत्सराजोवाभवति एवंतत्तत्स्थूलशरीरपरिग्रहेणदेवोमनुष्योपशुर्वावनस्पतिर्वाभवतिसूक्ष्मंकृतस्त्वं शरीरमित्यर्थः पुनरस्येद
शोमहिमेत्यतआहः प्रकृतेर्विभुत्वयोगात् तथाचपुराणंवैश्वरूप्यात्मधानस्यपरिणामोयमद्भुतइति ॥ ४२ ॥ ४२ ॥ निमित्तनै-
मित्तिकेप्रसङ्गेनेत्युक्तंतन्निमित्तनैमित्तिकेविभज्येतेवैकृतिकानैमित्तिकाः पुरुषस्यजातस्येत्तरकालदेवताराधनादिनोत्पन्नाः प्राकृतिकाः स्वाभाविका
भावाः सांसिद्धिकाः तथाहि सर्गादावादिविद्वान्भगवान्कपिलोमहामुनिर्धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसंपन्नः प्रादुर्बभूवेतिसंस्मरन्तिवैकृताश्चभावाः ऋषी

पुरुषार्थहेतुकमिदंनिमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन प्रकृतेर्विभुत्वयोगान्नटवद्व्यवतिष्ठतेलिङ्गम् ४२ ॥ ५० ॥
सांसिद्धिकाश्चभावाःप्राकृतिकावैकृतिकाश्चधर्मादयाः दृष्टाःकरणाश्रयिणःकार्याश्रयिणश्चकललाद्याः ४३

सिद्धिकायेउपासनानुष्ठानेनोत्पन्नाःयथाप्राचेतसप्रभृतीनांमहर्षीणांएवमधर्मज्ञानावैराग्यानैश्वर्याण्यपिकार्यशरीरंतदाश्रयिणः तस्यावस्थाःक
ललबुद्बुदमांसपेशीकरणाद्यङ्गप्रत्यङ्गव्यूहाः गर्भस्थस्यतनोर्निर्गतस्यबालस्यबाल्यकौमारयौवनवार्द्धकानीति ४३ अवगतानिनिमित्तनैमित्ति
कानिकृतमस्यनुनिमित्तस्यकृतमन्नैमित्तिकमित्यतआह धर्मेणगमनमूर्द्ध्वंप्रथमतिर्भुलोकेषुगमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेणतैलादिषुज्ञानेनचाप-
वर्गः तावदेवप्रकृतिर्भोगमारभतेनयावत् विवेकख्यातिंकरोति अथविवेकख्यातेरन्यांकृतकृत्यनयाविवेकख्यातिमेतंपुरुषंप्रतिनिवर्तते तेयाऽ

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

विवेकख्यातिपर्य्यंतंयात्प्रकृतिचेष्टितमितिविपर्ययाद्बंधः सचत्रिविधःप्राकृतिकोवैकृतिकोदाक्षिणाकश्चेति तत्रप्रकृतावात्मज्ञानाद्येप्रकृतिमुपासतेतेषांप्राकृतिकोबंधः यः पुराणेप्रकृतिलयाइत्युच्यते पूर्णशतसहस्रंहितिष्ठत्यव्यक्तचिन्ताकाइतिवैकारिकोबंधस्तेषां। विकारानेवभूतेंद्रियाहंकारबुद्धीःपुरुषधियोपासतेतान्प्रतीदमुच्यतेदशमन्वन्तराणीहतिष्ठन्तीन्द्रियचिन्ताकाइति भौतिकासुशतंपूर्णंसहस्रंस्वाभिमानिकाः वैकारिकसहस्राणितिष्ठन्तिविगतज्वराः तेखल्वमीविदेहायेषांवैकृतिकोबंधइति इष्टापूर्तेनादाक्षिणाकाः पुरुषंतत्स्थानभिदोहिइष्टाश्च।

धर्म्मेणगमनमूर्द्धगमनमधस्ताद्गमनमधर्म्मेण ज्ञानेनचापवर्गोविपर्ययाद्बिष्यतेबंधः ४४ ॥ वैराग्यात्प्रकृतिलयः संसारोभवतिराजसाद्रागात् ऐश्वर्याद्विघातोविपर्ययान्नद्विपर्य्यासः ४५ ॥ ॥ ४५ ॥ ४५

तिकारीकामोपहतमनाबध्यतेइति ४४ वैराग्यात्प्रकृतिलयः पुरुषतत्स्थानभिज्ञस्यवैराग्यमात्रात्प्रकृतिलयः प्रकृतिग्रहणेनप्रकृतिमहदहङ्कारभूतेंद्रियाणिगृह्यन्तेतेषात्मबुद्ध्योपास्यमानेषुलयः कालान्तरेणचपुनरविर्भवतिइति संसारोभवतिराजस्त्वाद्रागात् राजसादित्यनेनरजसोदुःखहेतुत्वात् संसारस्यदुःखितास्तुचिताऐश्वर्याद्विघातइतिइच्छायाः ईश्वरोहियदेवंचिन्तयतिदेवकरोतिविपर्ययादनैश्वर्यायादनैश्वर्यान्नद्विपर्य्यासः सर्वत्रेच्छाविघातइत्यर्थः ४५ बुद्धिधर्म्मान्धर्मादीनष्टौभावान्समासव्यासाभ्यांसमुद्दिशतिहेयोपादेयभावेनदर्शयितुंप्रथमंतावत्समासमाह ॥ ॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

समासः संक्षेपः व्यासोविस्तारस्ताभ्यामित्यर्थः ४६ ननुपंचविपर्ययविशेषाइतिनवाच्यमविद्यायाएवविपर्ययत्वात् इतरेषांतस्मिन्नाशेनांतकार्यत्वादिति चेत्तत्राह
एषइति॰ प्रतीयतेऽनेनेतिप्रत्ययोबुद्धिस्तस्याःसर्गस्तत्रविपर्ययोऽज्ञानमविद्यासापिबुद्धिधर्मः अशक्तिरपिकरणवैकल्यहेतुका।
बुद्धिधर्म्मएवतुष्टिसिद्धीवक्ष्यमाणलक्षणे बुद्धिधर्मोविवक्षातन्त्रविपर्ययाशक्तितुष्टिषुयथायोगंसप्तानांधर्मादीनांज्ञानवर्जेमन्तर्भावः
सिद्धेश्चज्ञानस्येति व्यासमाहतस्यभेदास्तुपंचाशत् कस्मात् गुणवैषम्यविमर्दात् गुणानांवैषम्यमेकैकस्याधिक्यवलताह्रयाद्ध्रयो
वा एकैकस्यन्यूनवलताह्रयोर्ह्रयोर्वातेचन्यूनाधिक्येनमन्दमध्याधि मात्रतयोयथाकार्यमुन्नीयेतेतद्विदंगुणानांवैषम्यंतेनोपम
र्दैएकस्यन्यूनस्यह्रयोर्वाऽभिभवः तस्मात्तस्यभेदाःपंचाशदिति॰ ४६ तानेवपंचाशद्भेदान्गणयति॰ पञ्चेति अविद्यास्मितारागद्वेषाविनि
एषप्रत्ययसर्गोविपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः गुणवैषम्यविमर्दात्तस्यभेदास्तुपंचाशत् ४६ पञ्चविपर्यय
भेदाभवंत्यशक्तिश्चकरणवैकल्यात् अष्टाविंशतिभेदास्तुष्टिर्नवधाष्टधासिद्धिः ४७ भेदास्तमसोऽष्टविधोमोह
स्यचदशविधोमहामोहः तामिस्त्रोष्टादशधातथाभवत्यन्धतामिस्रः ४८ ॥ ॥ वेशाद्यथासंख्यंतमोमोहमहामोहतामिस्रा
न्धतामिस्रसञ्ज्ञकाःपंचविपर्ययविशेषाःविपर्ययप्रभवानामप्यस्मितादीनांविपर्ययस्वभावत्वात् यद्वाएतद्विद्यायाविपर्ययेणावधार्य
मेवस्तु अस्मितारयस्तदस्वभावाःसन्तःतदभिनिविशन्तेःअतएवएतत्पर्वाविद्येत्याहवार्षगण्यः ४७ संप्रतिपंचानांविपर्ययभेदानामवा
न्तरभेदमाह भेदस्तमसोविद्यायाअष्टविधः अष्टत्वमस्यामहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्यानमस्त्वष्टाविधविषयत्वा
त् अष्टविधम् मोहस्यचअत्राप्यष्टविधोभेदश्चकारणानुषज्यते देवाहिअष्टविधमैश्वर्यमासाद्यास्मदेतत्त्वाभिमानिनोऽणिमादिकमात्मी ३०
यंशाश्वतिकमभिमन्यन्तेसेयमस्मितामोहः अष्टविधैश्वर्यविषयत्वादष्टविधः ॥
विपर्ययेति नदेवदर्शयति यदविद्येति यस्मादस्मितादीनांविपर्ययस्वभावस्तमनएवेति॰ ४७ ॥ ४८ ॥ ४८ ॥ ४८ ॥ ४८ ॥ ४८

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

दशविधोमहामोहः शब्दादिषुपंचसुदिव्यादिव्यनवादशविधविषयेषुरञ्जनीयेषुरागश्चाशक्तिर्महामोहः सचदशविषयत्वादशविधः तामिस्रोद्वे
षाऽष्टादशधाः शब्दादयोदशविषयारञ्जनीयाः स्वरूपतः ऐश्वर्येअन्यत्राणिमादिकंनस्वरूपतोरञ्जनीयंकिंतुरञ्जनीयशब्दाद्युपायास्तेचशब्दादयउप
स्थिताः यस्यैरणिमहन्यमानास्तदुपायाश्चाणिमाद्यः स्वरूपेणोवकोयनीयाभवंतीतिशब्दादिभिर्दशभिः सहाणिमाद्यष्टकमष्टादशकमितितद्विष
योद्वेषस्तामिस्रोऽष्टादशविधयत्वादष्टादशधेति तथाभवत्यंधतामिस्रः अभिनिविशेतांधतामिस्रः तथेत्यनेनाष्टादशधेत्यनुषज्यतेदेवाः स्वल्पाणि
मादिकमष्टविधमैश्वर्यमासाद्यदशशरीन्द्रियविषयानुभुञ्जानाः शब्दादयोभोग्यास्तदुपायाश्चाणिमाद्याः स्माकमसुरादिभिर्नोपघातयिष्यते ।

एकादशेन्द्रियवधाः सहबुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टाः सप्तदशवधाबुद्धेर्विपर्ययास्तुष्टिसिद्धीनाम् ४९ ॥ ※ ॥

निविश्यतेतदिदंभयमभिनिवेशोन्धतामिस्रोऽष्टादशधेतिसोयंपंचविधविकल्पोविपर्ययोवान्तरभेदात् द्वाषष्टिरिति ४८ तदेवंपञ्चविपर्ययभे
दानुक्ताष्टाविंशतिभेदामशक्तिमाहएकादशेन्द्रियवधाः॥वाधिर्यंकुष्ठितांधत्वंजडताऽजिघ्रतातथाऽकतांकौण्यपङ्गत्वंक्लैब्यादावर्तमंदतायथासं
ख्यश्रोत्रादीनामिन्द्रियाणांवधाः एतावत्येवतुतद्धेतुकाबुद्धेरशक्तिः स्वव्यापारोभवतितथाचैकादशेद्धेतुकत्वादेकादशवधाबुद्धेरशक्तिरुच्यते हे
तुहेतुमतोरभेदविवक्षयासामानाधिकरण्यंतदेवमिन्द्रियद्वारेणबुद्धेरशक्तिमुक्त्वास्वरूपतोशक्तिमाह सबुद्धिवधैरितिकतिबुद्धेः स्वरूपतो
वधाइत्यत आह सप्तदशवधाबुद्धेर्विपर्ययास्तुष्टिसिद्धीनांतुष्टयोनवधेति तद्विपर्ययास्तन्निरूपणान्नवधाभवन्ति एवसिद्धयोऽष्टाविंशतिर्द्विप
र्ययास्तन्निरूपणादष्टौभवन्ति ४९ ॥ टीका कुष्ठितत्वमिन्द्रियैवैकल्ये॥ कौण्यविकलयाणित्वम् ४९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

नन्विंद्रियवधानांभिन्नानांबुद्धेरशक्तेश्चभिन्नायाःसामानाधिकरण्यंकथंस्यादित्यतआह हेतुहेतुमतोरिति लक्ष्मणाल्लक्षणानांनवानांतुष्टीनांत्रयाणांसिद्धौ
नुष्टिर्नववेत्युक्ताःपरिगणयति आध्यात्मिकाःप्रकृतिव्यतिरिक्तआत्माऽस्तीतिप्रतिपद्यतेऽस्यश्रवणमननेनस्तःविवेकसाक्षात्कारो
यत्नसदुपदेशतश्चेयानप्रयत्नतेतस्याऽध्यात्मिकाश्चतस्रस्तुष्टयोभवन्तिप्रकृतिव्यतिरिक्तमात्मानमधिकृत्ययस्मात्तासुतुष्टयस्तस्मा
दाध्यात्मिकाःकास्ताइत्यतआह प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याःप्रकृत्यादिराख्यायासांतारतम्योक्ताः।तत्रप्रकृत्याख्यातुष्टिर्यथाकस्यचि
दुपदेशाच्चविवेकसाक्षात्कारोहिप्रकृतिपरिणामभेदस्तत्वप्रकृतिरेवकेवलंनिष्कृतनद्यानाभ्यासेनतस्मादेवमेवास्तुवन्त्येतिसेयमुप
देष्टव्यस्यशिष्यस्यतुष्टिःप्रकृतौसातुष्टिःप्रकृत्याख्याऽऽहभउच्यतेयानुप्रकृत्यपिविवेकाख्यातिर्नप्रकृतिमात्राद्भवतिसामाभूत्सर्वस्यसर्व
दातन्मात्रस्यसर्वान्मत्यविशेषात्। प्रवृज्यायास्तुसाभवतिनस्मात्प्रव्रज्यासुपादरीयाःकृतंनेनध्यानाभ्यासेनायुष्मन्तिसुपदेशेयातुष्टिः

आध्यात्मिक - आध्यात्मिकाश्चचतस्रःप्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः बाह्याविषयोपरमात्पंचनवतुष्टयोभिमताः५०

साउपादानाख्यासत्सिद्धसुच्यतेयातुप्रव्रज्यापिने सद्योनिर्वाणमेतिसैवकालपरिपाकमपेक्ष्यसिद्धिं विधास्यतिन्नलमुक्तप्रतयातवे
तुपदेशेयातुष्टिःसकालाख्याऽऽद्यउच्यते यातुनप्रकृतेर्नकालान्नाणुपादानाद्विवेकाख्यातिरपितुभाग्यादेवंत्रतएवमदाक्षस्याप
त्यानिऋतिवाक्षानिमातुरुपदेशामात्रादेवविवेकाख्यातिमेनिसुकानिवभूवुः।नस्माद्भाग्यमेवहेतुर्नान्यदितिइत्युपदेशेयातुष्टिःसाभा
ग्याख्यातुष्टिर्दृष्टिरुच्यते वाह्यादर्शयतिवाह्यास्तुष्टयःशब्दादिविषयोपरमात्पञ्चधा स्वस्वनात्मनाःप्रकृतिमहदहंकारादीनात्मेत्यभिमा
न्यमानस्यवैराग्येसतितुष्टयस्तावाह्याः आत्मज्ञानाभावेनात्मानमधिकृत्यप्रवृत्तेःनाश्चवैराग्येसतिसंभवंति।तुष्टयइति।वैराग्यस्यपंचहे
तुकत्वाद्वैराग्यादेवाभिमंचतत्पंचत्वातुष्टयःपंचेतिउपरम्यतेऽनेनेतुपरमोवैराग्यंविषयादुपरमोविषयोपरमःविषयाभोग्याःशब्दाद्यः
नांचयेविपर्ययास्तेसप्तदशवधाऽत्रबुद्धेरित्यर्थः सर्वस्यनाविवेकख्यातिःप्रकृतिमात्राचेन्नहिंप्रकृतिमात्रंसर्वान्मत्यविशिष्यमितिनस्मात्सर्वस्यसर्वदाविवेकख्याति

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

तथाहि अर्जनेरक्षणेक्षयेभोगहिंसादोषदर्शनहेतुजन्मानःपञ्चोपरमाभवन्तितथाहिसेवादयोधनार्जनोपायाःतेचसेवकादीनदुःखाकुर्वन्तिहत्यादु
शिष्यरहारण्यदण्डिचण्डार्धचन्द्रजांवदनाभावयतआज्ञःकःसेवास्वनुषज्जेत एवमन्येप्यर्जनोपायादुःखमितिविषयोपरमेयातुष्टिःसैषापारसुच्यते॥
तथाजिनधनेरजैकागारिकाग्निजलोद्यादिभ्योविनष्टयंतीतितद्रक्षणेमहदुःखमितिभावयतोविषयोपरमेयातुष्टिःसाद्वितीयासुपारसुच्यतेयासेनार्ज्जि
तंतथामृताभुज्यमानंतक्षीयतेइतितत्क्षयंभावयतोविषयोपरमेयातुष्टिःसाचृतीयापारापारसुच्यतेएवंशब्दादिभोगाभ्यासात्मवधनेकामास्तेचविष
याप्राप्तोकामिनंदुःखाकुर्वन्तीतिभोगदोषंभावयतोविषयोपरमेयातुष्टिःसाचतुर्थीश्रेनुतमांभउच्यतेएवंनानुपहत्यभूतानिविषयोपभोगःसंभवतीति
हिंसादोषदर्शनाद्विषयोपरमेयातुष्टिःसापंचमीउत्तमांभउच्यतेःएवमाध्यात्मिकाभिश्चतसृभिः नवतुष्टायोभिमताः वाह्याभिश्चपंचभिःपंचगौणासुख्य

उह॰शब्दोध्ययनंदुःखविघातास्त्रयःसुहृत्प्राप्तिः दानंसिद्धयोष्टौसिद्धेःपूर्वांकुशस्त्रिविधः ५१ ॥

भेदात्सिद्धिराह विहन्यमानस्यदुःखस्यत्रिस्तानद्विघातास्त्रयइतिइमासुख्यासिद्धयःसप्तदुयापतपास्तितरागौण्यःपञ्चसिद्धयस्ताश्चापिहेतुहेतुमत्त
पास्थिताःतत्राद्याध्ययनलक्षणासिद्धिर्हेतुरेवमुख्यासुसिद्धयोहेतुमत्यएव मध्यमासुहेतुहेतुमत्यःविधिवद्गुरुमुखादध्यात्मविद्यानामक्षरस्वरूपग्रहण
मध्ययनं प्रथमासिद्धिस्तारसुच्यतेतत्कार्यंशब्दःशब्दइतिशब्दज्ञानजनितमर्थस्वरूपंज्ञानमुपलक्षयतिकार्यैकारणोपचारात् साद्वितीयासिद्धिःसुतारसु
च्यतेः पाठार्थाभ्यांतदिदंद्विधाश्रवणंऊहस्तर्कः आगमाद्विरोधिन्यायेनागमार्थपरीक्षणंसंशयपूर्वंपक्षनिराकरणेनोत्तरपक्षस्थापनंतदिदंमननमाचक्षते
आगमिनः सातृतीयासिद्धिस्तारतारसुच्यते॥सुहृत्प्राप्तिर्न्यायेनस्वयंपरीक्षितमर्थंनश्रद्धधतेनयावद्गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिःसहसंवाद्यते॥ अतःसुहृ
दांगुरुशिष्यसब्रह्मचारिणांसंवादकानांप्राप्तिःसुहृत्प्राप्तिःसासिद्धिश्चतुर्थीसम्यक्उच्यतेदानंचक्षुर्विवेकज्ञानस्यदेयंधनेइत्यस्माद्दानोदानपदव्युत्पत्तेः

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

सब्रह्मचारिणः सहस्रोतारः॥ नन्वस्मिन्सूत्रेशुद्धिशब्दाभावात्कथमुक्तार्थः संभवतीत्यतआह॥ अविप्लवइति शुद्धेर्लक्षणमाहासाचेति किंचकारणेनविनान

जातिर्विवेकख्यातिरविप्लवोदुःखत्रयस्यहानोपायइति अविप्लवः शुद्धिः साचसत्त्वासनसंशयविपर्यासानांपरिहारेण विवेकसाक्षात्कारस्यस्वच्छप्रवाहेऽवस्थानंसाचनविनाग्रादरेतरान्तर्यदीर्घकालसेवितान्याससंपरिपाकाद्भवतीति दोन नविवेकख्यात्याकार्येण अभ्यासःसोपिसंगृहीतःसंयमपञ्चमीसिद्धिः महासुदितसुप्तेतिरूपश्चमुख्यासिद्धयः प्रमोद मुदितमोदमानाइत्यष्टौसिद्धयः अन्येव्याचक्षते उपदेशादिनाप्राग्भवीयाभ्यासवशात्तत्स्वयमूहनंयतनसासिद्धि रूहःयस्यसांख्यशास्त्रपाठमन्तरीयमाकर्ण्यतत्त्वज्ञानमुत्पद्यतेसासिद्धिः शब्दःशब्दपाठादनन्यभावात् यस्यशिष्याचा र्यसम्बंधनसांख्यशास्त्रग्रन्थतोऽर्थतश्चाधीत्यज्ञानमुत्पद्यतेसाध्ययनहेतुकासिद्धिरध्ययनंसुहृत्प्राप्तिरितियस्याधिगतत त्वंसुहृदंप्राप्यज्ञानमुत्पद्यतेसाज्ञानलक्षणासिद्धिस्तस्यसुहृत्प्राप्तिः दानंचसिद्धिहेतुर्धनादिदानेनाराधितोज्ञानीज्ञानंप्र यच्छतिअस्यचयुक्तायुक्तासेश्वरिभिरवागन्तव्यमिति कृतंपरदोषोद्भावनेनःसिद्धान्तमात्रव्याख्यानप्रवृत्तानामितिसिद्धितुष्टिविप र्ययेणशक्तिर्बुद्धिवधःसप्तदशधादृष्टव्यःअत्रप्रत्ययसर्गेसिद्धिरुपादेयेतिप्रसिद्धमेवतत्र वारणहेतवस्तुविपर्ययाशक्ति तुष्टयोहेयाइत्याहसिद्धेः पूर्वेडुःशक्तिवधःपूर्वइतिविपर्ययाःशक्तितुष्टीःपरामृशतिताःसिद्धिकरणीनामङ्कुशोनिवारकत्वात। अतःसिद्धिपरिपंथित्वान्विपर्ययाशक्तितुष्टयोहेयाइत्यर्थः अङ्कुशाएवेति ५१॥

कार्योत्पत्तिरित्यन्यथानुपपत्त्याज्ञानेनकार्येणतदर्थिसंगृहीतमित्याहसाचेतिपूर्वेषांव्याख्यानमाहअन्येत्विति इदंयतितस्येति व्याख्यानस्येत्यर्थः ५१॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

स्वरूपपुरुषार्थसाधनत्वसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्याऽभयसर्गः स्यादित्याह भोगइति भोगसाधनेन्द्रियायतनः कारणानिविनाभोगोनस्यान्नहिभावसर्गेकिमायातमित्या
शंक्याहनचेतिभोग्याः शब्दादयोविशेषाः तन्मात्रकंभौतिकंचभोगायतनंशरीरह्यंतन्मात्रसर्गइतिभोगासाधनेंद्रियायतनः करणानितन्मात्रसर्गः धर्मादीनभावानप्र
सुभयसर्गमअन्तरेणासिद्धतीतिनचेत्यर्थः किंचनकेवलंभोगलक्षणपुरुषार्थसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्याद्विविधः सर्गोपितुमोक्षलक्षणपुरुषार्थसिद्ध्यन्यथातु
साहेतनपुरुषार्थप्रयुक्तासृष्टिः सचपुरुषार्थः प्रत्ययसर्गाद्धातन्मात्रसर्गाद्धासिद्ध्यतीतिकृतमुभयसर्गेणेत्यतआह लिङ्गमिति न
न्मात्रसर्गमुपलक्षयति भावैरितिच प्रत्ययसर्गएतदुक्तं भवति तन्मात्रसर्गस्यपुरुषार्थसाधनत्वंस्वरूपंचनप्रत्ययसर्गाद्विनाभवति एवंप्रत्ययस्
र्गस्यस्वरूपञ्चपुरुषार्थसाधनत्वंचनतन्मात्रादृतेइत्युभयथासर्गप्रवृत्तिः भोगः पुरुषार्थोनभोग्यान् शब्दादीनविहायभोगायतनंशरीरह्यमन्त
रेणसंभवतीतिउपयन्तस्तन्मात्रसर्गः एवंसएवभोगोपभोगसाधनानीन्द्रियाणिचान्तः करणानिचान्तरेणानसंभवतिनचतानिधर्मादीन्भावान्वि
नाभावैर्लिङ्गंनविनालिङ्गेनभावनिर्देशः लिङ्गस्यैोभावाख्यस्तस्माद्विविधः प्रवर्ततेसर्गः ५२ ऋषिविकल्पो
दैवस्तैर्यग्योन्यश्चपञ्चधाभवतिमानुषश्चैकविधःसमासतोभौतिकस्सर्गः ५३ ॥ नामर्गेसंभवतिन्नचायवर्गहेतुविवेकख्या
तिरुभयसर्गविनाइत्युपपन्नोभयविधःसर्गः ऋनादित्वाच्चबीजाङ्कुरवन्नान्योन्याश्रयदोषमावहन्निकल्पादावपिप्राचीनकल्पोत्पन्नभावा
लिङ्गसंस्कारवशाद्भावलिङ्गयोरुत्पत्तिर्नानुत्पन्नेतिसर्वमवदातं ५२ विभक्तःप्रत्ययसर्गः भूतादिसर्गविभजते ब्राह्मः प्राजापत्यऐन्द्रःपैत्रःगा
न्धर्वःयक्षःराक्षसःपैशाचःइत्यष्टविधोदैवःसर्गःतैर्यग्योन्यश्चपञ्चधाभवतिपशुमृगपक्षीसरीसृपस्थावराःमानुषश्चैकविधःब्राह्मणाद्य
वान्तरजात्तिभेदाविवक्षयासंस्थानस्यचतुर्थपिण्डरोगाद्यविशेषादितिसमासतःसंक्षेपतःसभौतिकः ॥ उपपन्नाद्विविधएवसर्गइत्याह नचापवर्गहेतुरिति न
नुभावैर्विनाचेल्लिंगंलिंगेनविनाभावनिर्देशोनस्यान्नहिन्ऋन्योन्याश्रयसिद्धिकत्वात्तनोभयसिद्धिरित्यतआह ऋनादित्वाच्चेतिनन्वनादित्वाद्बीजांकुरवदुपपद्यमानत्वात्
सर्गयोर्माभूदन्योन्याश्रयलक्षणोदोषोधुनाप्रलयेसर्वेजगन्निर्लेपंप्रलीयसर्गादावुत्पद्यतेनतत्पुनःस्यादित्तरेतराश्रयइत्यत्राह कस्मादावपीति प्रलीयमानमपिजगद्बीज
शक्तिविशेषएवप्रलीयतेननुनिर्लेपइत्यवधानंशुभम ५२ ननुघटादिसर्गः परिशिष्टइत्याशंक्यस्थावरेतभावयति घटादयस्त्रिनि० ॥ ५३ ॥ ॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

त्रैविध्यमाह आधारेणेत्यर्थः पक्षत्रयदूषणमाह अकारणात्वइत्यादिना ईश्वरः प्रकृतिंनाधितिष्ठति निर्व्यापारत्वात्संप्रतिपन्नवदित्याह नेतिननुनिर्व्यापारेणप्र
सर्गोघटादयस्त्वशरीरत्वेपिष्यावगएवेति भौतिकस्यास्यसर्गस्यचेतन्योत्कर्षनिकर्षतारतम्याभ्यामूर्द्ध्वोधोमध्यमात्मनश्चैविध्यमाह ५३॥
ऊर्ध्वंसत्वविशालइति द्युप्रभृतिसत्यांतोलोकःसत्वबहुलःभूर्लोकस्तुसप्तद्वीपसमुद्रसंनिवेशोमध्यरजोविशालोधर्म्माधर्म्मानुष्ठानपरत्वा
द्दुःखबहुलत्वाच्च इमांलोकसंस्थितिंसंक्षिपतिब्रह्मादिस्तंबपर्यंतास्तम्बयहौनवृक्षादयःसंगृहीताःतदेवंसर्गंदर्शयित्वातस्यापवर्गसा
धनवैराग्यायपरिनोदुःखहेतुनाहं ५४ तत्रशरीरंरौद्रंयद्यपिविविधाविचित्रानन्भोगभागिनःप्राणभृद्वैदास्तथापिसर्वेषांजरामरणकृतं
दुखमवशिष्टंसर्वस्यखलुकृमेरपिमरणात्त्रासोमानभूवंभूयासमित्येवमात्मकोत्तिदुःखञ्चभयहेतुरितिदुःखंमरणंस्यादतदुःखात्यः प्राकृतावु

॥ ऊर्ध्वंसत्वविशालस्तमोविशालश्चमूलतःसर्गः मध्येरजोविशालोब्रह्मादिस्तम्बपर्यंतः ५४ ॥
॥ तत्रजरामरणकृतंदुःखंप्राप्नोतिचेतनःपुरुषः लिङ्गस्याविनिवृत्तेस्तस्माद्दुःखंस्वभावेन ५५ ॥
॥ इत्येषप्रकृतिकृतोमहदादिविशेषभूतपर्यन्तः प्रकृतिपुरुषविमोक्षार्थंस्वार्थइवपरार्थआरंभः ५६ ॥

द्विगुणाःतत्कथमेतेचेतनसम्बन्धिनोभवन्यतआह पुरुषइतिपुरुषेलिङ्गशेषइतिपुरुषःलिङ्गश्चतत्संबन्धीनिचेत्तनोपितत्संबंधीभवतीत्यर्थःकु
तःपुनर्लिंगमात्मसम्बन्धिदुःखंपुरुषस्यचेतनस्येत्यतआहलिङ्गस्याविनिवृत्तेःपुरुषाद्वैदायहाह्यलिङ्गंधर्मादानात्मन्यध्यवस्यतिपुरुषःअथवादुःखंप्रा
प्तावविघ्नाज्ञानेनकण्ठ्येनलिङ्गंयावन्निवर्त्तनेनतावदितिउक्तस्यसर्गस्यकारणविप्रतिपत्तिंनिराकरोति ५५ आरभ्यतइत्यारम्भःसर्गःप्रकृ
त्यैवकृतोनेश्वरेणानब्रह्मोपादानाप्यकारणाःअकारणात्वेहिअन्यंतभावोऽन्यंनभावोवास्यानब्रह्मोपा ॥ कृतिमप्यधिनिष्ठतुविषसेवाधका ३३
भावादित्यप्रयोजकोयंहेतुरित्यत्राहनहीति अचेतनमपिप्रधानमीश्वरेणाधिष्ठितमपिप्रवर्तितुमर्हतियथान्यत्वेसतिपरार्थत्वात्क्षीरवदित्युक्तं ५४ ५५ ५६

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

ननुसीरस्येस्वरधिष्ठितस्यैवप्रवर्तमानत्वात् दृष्टांतस्यसाध्यविकलत्वेसिषाधयिषितसिध्यभावात् प्रेक्षावत्प्रवृत्तिर्जगत्सर्वास्यस्यादितिचेत्तत्राह्न चेतितत्रहेतुमाहप्रेक्षा
वत्प्रवृत्तेरिति प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः स्वार्थकारुण्यनिबंधनाप्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वात् संप्रतिपन्नवदित्यस्तुप्रकृतेकिमायातमित्यत्राह्न चेति स्वार्थीकारुण्येइत्यर्थः नहीश्व
रस्यापिस्वार्थः कश्चिद्विद्यतिजगत्सर्गेकारुण्यंचेत्याशंक्यप्रत्येकमुभेनिराचष्टेनहीत्यादिनाश्लोकामश्रुतिविरोधात्सर्गात्माकप्रेक्षांजीवानांदुःखसाधना
नुत्पादेदुःखाभावेनपरदुःखप्रहारेणेच्छाकारुण्यलक्षणास्यासंभवयुक्तत्वाच्चनोभयसंबंधइत्यर्थः ननुसकलप्रेक्षितत्वात् स्वार्थोमाभूदीश्वरस्यजगत्सर्गेप्राक्

दानीन्तिनशक्तेरपरिणामात् नेश्वराधिष्ठितप्रकृतिकृतोनिर्व्यापारस्याधिष्ठातृत्वासंभवात् नहिनिर्व्यापारस्तक्षावास्याद्यधितिष्ठति ननुप्रकृति
कृतश्चेत्तस्यानित्यायाःप्रवृत्तिशीलायाश्चानुपरमात्सदैवसर्गः स्यादितिनकश्चित्मुच्येतेत्यतआह प्रतिपुरुषविमोक्षार्थंस्वार्थइवपरार्थआरंभः इति
इति प्रतीतिश्चयथौदनकामओदनायपाकेप्रवृत्तओदनसिद्धौनिवर्तते एवंप्रत्येकंपुरुषान्मोचयितुंप्रवृताप्रकृतिर्मपुरुषमोचयति प्रकृति
स्तप्रतिपुनर्नप्रवर्तनेनतदिदमाहस्वार्थइवस्वार्थेयथातथापरार्थेत्यारंभइत्यर्थः स्यादेतत्स्वार्थपरार्थेवाचेतनःप्रवर्त्ततेनचप्रकृतिश्चेतनै
वंभवितुमर्हतीति तस्मादस्तिप्रकृतेरधिष्ठाताचेतनः नचक्षेत्रज्ञाश्चेतनाश्चापिप्रकृतिमधिष्ठातुमर्हंतितेषांप्रकृतिस्वरूपानभिज्ञत्वात् तस्मा
दस्तिसर्वार्थदर्शीप्रकृतेरधिष्ठातासचेश्वरइत्यतआह ५६ ॥ ५६ ॥

सृष्टेर्दुःखाभावात्कारुण्यंचसृष्टंतत्कालंदुःखिजीवदर्शनेनकारुण्यादीक्षतीश्वरइतिचेत्तत्राहसर्गोत्तरकालंचेतिदुरुत्तरमिति त्रयपरीक्षार्यमित्यर्थः इतरेतरा
श्रयदोषमेवदर्शयतिकारुण्येनेतिकिंचेश्वरस्यकरुणायास्तत्सृष्टेजगतिदुःखाभावप्रसंगःस्यादित्याहत्रापिचेतिपूर्वपक्षवादीशंकतेकर्मवैचित्र्यादितिपरि
हरतिसिद्धांतीकृतमितिकर्माधिष्ठाननिबंधनंविचित्रंजगत्सर्जनकल्पनादीश्वरस्यवरंतदनधिष्ठानात्सर्जनमेवसर्वेषांजीवानांसर्गाभावेदुःखिलाभावात्दुः
खाभावेकारुण्यस्याविद्यमानत्वात् सर्गाभावेहेतुरुक्तइतिभावः ॥ एवंपरपक्षेदोषानभिधायस्वपक्षेतद्भावमाह प्रकृतेरित्यिति ५७ ५८ ५९ ५९

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

दृष्टमचेतनमपिप्रयोजनेप्रवर्त्तमानंयथावत्सविवृद्ध्यर्थंक्षीरमचेतनंप्रवर्त्तते एवंप्रकृतिरचेतनापिपुरुषमोक्षणायप्रवर्तिष्यतेनचक्षीरप्रवृत्तेरपीश्वराधिष्ठा
ननिबन्धनत्वेनसाध्यत्वान्न साध्येनव्यभिचारइतिसांप्रतंप्रेक्षावत्प्रवृत्तेः स्वार्थकारुण्याभ्यांव्याप्तत्वात्तेचजगत्सर्गात्प्रावर्तमानेप्रेक्षावत्प्रवर्तिपूर्विकत्वम
प्यनिर्व्यावर्तपतः नत्यक्तात्मकामस्यभगवतोजगदसृजतः किमप्यभिलषितंतत्रभवतिनामपि नापिकारुण्यादस्यसर्गेप्रवृत्तिः प्राक्सर्गाज्जीवानामीन्द्रियशरी
रविषयानुत्पत्तौदुःखाभावेनकस्य प्रहर्षेणेच्छाकारुण्यंसर्गोत्तरकालंदुःखितावलोक्यकारुण्याभ्युपगमेनदुत्तरमित्तरेतराश्रयत्वंदूषणंकारुण्येपनसृ
ष्टिः सृष्ट्याचकारुण्यमितिअपिचकरुणयाप्रेरितईश्वरः सुखिनएवजन्तून्सृजेन्नविचित्रान् कर्मवैचित्र्याद्वैचित्र्यमितिचेत् कृतमस्यप्रेक्षावतः कर्मा
धिष्ठानेननदनधिष्ठानमात्रादेवाचेतनस्यापिकर्म्मणः प्रवृत्युपपत्तेरुत्कार्यशरीरेन्द्रियविषयानुत्पत्तौदुःखानुत्पत्तेरपिसुकरत्वात् प्रकृतेस्त्वचेत।

वत्सविवृद्धिनिमित्तंक्षीरस्ययथाप्रवृत्तिरज्ञस्य पुरुषविमोक्षनिमित्ततथाप्रवृत्तिः प्रधानस्य ५७ औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं
यथाक्रियासुप्रवर्त्ततेलोकः पुरुषस्यविमोक्षार्थंप्रवर्त्ततेतनद्वदव्यक्तम् ५८ दृष्ट्वेत्यादर्शयित्वायथानिवर्त्ततेनर्त्तकीनृत्ता।
त्पुरुषस्यतथात्मानंप्रकाश्यनिवर्त्ततेप्रकृतिः ५९ ॥

नायाःप्रवृत्तेर्नस्वार्थानुग्रहोनवाकारुण्यंप्रयोजकमितिनोक्तदोषप्रसंगावतारः परार्थ्यमाचेतुप्रयोजकमुपपद्यते नस्मात्सुष्टंत्ववत्सविवृद्धिनिमित्त
मितिस्वार्थइवेतिदृष्टांतितंतद्विभजते ५७ औत्सुक्यंइच्छासत्वल्पिप्रमाणाप्राप्तेनिवर्त्ततेइष्यमाणाश्चस्वार्थः इष्टलक्षणत्वात् कस्यस्यादृष्टानिकेयो ३५
जयति पुरुषस्यविमोक्षार्थंप्रवर्त्ततेतनद्वदव्यक्तम् ननुभवतुपुरुषार्थःप्रकृतेः प्रवर्तकोनिवृत्तिस्तुकुतस्त्याप्रकृतेरित्यतआह ५८ दृष्ट्वेति स्थानेन
स्थानिनः पारिषदानुपलक्षयति आत्मानंशरीरादात्मानंपुरुषभेदेनचप्रकाश्येत्यर्थः स्यादेतत् प्रवर्तताप्रकृतिः पुरुषार्थे पुरुषादुपकृतात्म
कृतिर्लप्स्यतेकंविदुपकारंस्त्रीत्वासंपादनाधिनादिवाज्ञापयितुंभुजिष्यात्वाचनपरार्थोस्यारंभइत्यतआह ५९ ॥ ५९ ॥ ॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

भुजिष्यः किंकरः कथं भृत्यगतयोः स्वामित्युपचारइत्याशंक्य उभयं दर्शयति स्वाश्रयेणेति स्वाम्याश्रयेणानङ्गित्वादिनिजयाजयभागित्वादित्यर्थः ६० ननु
यथागुणवानुपकार्यपि भृत्यो निर्गुणोऽतएवानुपकारिणि स्वामिनि निष्फलाराधनः एवमियं प्रकृतिः तपस्विनी गुणवत्युपकारिण्यनुपका
रिणि निर्गुणे पुरुषेऽत्यर्थं परिश्रमेति पुरुषार्थमेव यतते नस्वार्थमिति सिद्धं स्यादेतत् ननु कीदृत्यपरिषङ्गोदर्शयित्वा निवृत्तापि पुनस्तद्दृष्टिको
द्रेकात्प्रवर्तेत यथा तथा प्रकृतिरपि पुरुषार्थो यात्मानं दर्शयित्वा निवृत्तापि पुनः प्रवर्तेयेतीत्यत आह ६० सुकुमारतरं नान्यत्किंचिदस्तीति मे
रुषदर्शनासहिष्णुतेति यावत् अस्तूपेक्षा यथा पश्यादिकुलवधूश्वशुरमंदाक्षमंथरयाग्रमादाद्विगलितशिरोंऽशुलाच्चिदालोक्यते पुरुषेणतदासीत्तथाप्र
कृतेरप्रमत्तायाः पुरुषे नापरपुरुषोनयनगोचरीनपुनः पश्यन्ति एवं प्रकृतिरपि कुलवधूतोऽप्यधिकादृष्टिविवेकेननपुनर्द्रक्ष्यतइत्यर्थः स्यादेतत्पुरु
षो नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणं पुंसः गुणवत्यगुणस्यसतस्तस्यार्थमपार्थकं चरति ६० प्रकृतेः सुकुमारतरं
नकिंचिदस्तीतिमेमतिर्भवति यथादृष्टास्मीतिपुनर्नदर्शनमुपैतिपुरुषस्य ६१ तस्मान्नबध्यतेनापिमुच्यतेनापिसंस्
रतिकश्चित्संसरतिबध्यतेमुच्यतेचनानाश्रयाप्रकृतिः ६२ ॥ षश्चैवंगुणोपरिणामीकथमस्य मोक्षः मुचेर्बंधनविश्लेषार्थत्वा
त्संबंधनस्यचबंधनसमारब्धानांपुरुषेऽपरिणामित्वसंभवात् अतएवास्यचपुरुषस्यनसंसारश्चप्रेत्यभावात् परनामाक्षिनिःक्रियत्वात्त
स्मात्पुरुषविमोक्षार्थमितिरितंक्वचिदनीमामाशंकामुपसंहारव्याजेनाभ्युपगम्यच्छलप्रपाकरोति ६३ अज्ञानकश्चित्पुरुषोबध्यतेनकश्चि
त्संसरतिनकश्चिन्मुच्यते प्रकृतिरेवनानाश्रयासतीबध्यतेसुच्यतेचेति बंधमोक्षसंसारः पुरुषेषूपचर्यतेनयथाजयपराजयौभृत्यगतावपिस्वा
मिन्युपचर्येतेतदाश्रयेणभृत्यानांतद्भागित्वात्तत्फलस्यचशोकलाभादेः स्वामिसंबंधाद्भोगापवर्गयोः प्रकृतिगतयोरपिविवेकाग्रहात्पुरुषसंबं
धउपपादितइतिसर्वंपुष्कलंनन्ववगतंप्रकृतिगतबंधसंसारापवर्गाः पुरुषउपचर्यंतइतिकिंसाधनाः पुनरेतेप्रकृतेरित्यतआह ६२ ॥ स्वामिभृत्ययोः
स्तस्वामिलक्षणसंबंधस्यविद्यमानत्वात्भवत्युपकारकस्तयोर्जयपराजयोर्भृत्यगतयोः स्वामिनिचरितुप्रकृतिगतयोर्भोगापवर्गयोः पुरुषसंबंधकारणाभावान्नोपचार

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

विमतस्तत्त्वविषयोज्ञानाभ्यासः स्वविषयेसाक्षात्कारजनकः तद्विषयाभ्यासत्वादित्यस्यानुमानस्यव्याप्तिमाहतद्विपर्ययश्चेतिदृष्टांतःसंप्रतियन्नएवेतिदृ
ष्टांतउपनयनिगमनेदर्शयतितत्त्वविषयश्चेति ननुतत्त्वानवधारणंज्ञानसंशयःमिथ्याध्यवसायोविपर्ययइतिभिन्नलक्षणालक्षितत्वात्संशयविपर्ययय
र्यभावोदर्शितइत्युक्तम् ॥ इदानींज्ञेयपर्यालोचनयैकरूपइत्याहतत्त्वविषयत्वाच्चेति अस्यभिन्नमित्यसंसृष्टंविपर्ययसहवृत्तिशंकामनूद्यांगीकारेणपरा
हतत्वज्ञानवर्जंवभ्रांतिधर्मादिभिःसप्तभिरूपैति पुरुषार्थप्रतिभोगापवर्गप्रति आत्मवात्मानमेकरूपेणतत्त्वज्ञानेनविवेकख्यात्याविमोच
यतिःपुनर्भोगापवर्गौनकरोतीत्यर्थः अवगतमीदृशंतत्तत्त्वं किमित्यतआह ६३ तत्त्वेनविषयेणाविषयिज्ञानमुपलक्ष्यतेउक्तरूपमका
रतत्त्वज्ञानाभ्यासादरैरनन्यदीर्घकालसेवितात्मत्वपुरुषान्यतासाक्षात्कारिज्ञानमुत्पद्यतेयद्विषयश्चाभ्यासस्तद्विषयमेवसाक्षात्का
रमुपजनयतितत्त्वविषयश्चाभ्यासइतितत्त्वसाक्षात्कारंजनयति अतउक्तंविशुद्धमितिकुतोविशुद्धमित्याहअविपर्ययादितिसंशयवि
रूपैःसप्तभिरेवनुबध्नात्यात्मानमात्मनाप्रकृतिःसैवचपुरुषार्थंप्रतिविमोचयत्येकरूपेण ६३ ॥
एवंतत्त्वाभ्यासान्नास्मिनमेनाहमित्यपरिशेषम् अविपर्ययाद्विशुद्धंकेवलमुत्पद्यतेज्ञानम् ६४ ॥
पर्ययोहिज्ञानस्याशुद्धीतइहतंविशुद्धंनदिदमुक्तं विपर्ययादितिनियतमनियततनपार्थक्यंसंशयोविपर्ययश्चतेनाविपर्ययादितिसंशयविप
र्ययाभ्यासाभावोदर्शितः तत्त्वविषयत्वात्संशयविपर्ययाभावः स्यादेतत् उत्पद्यतामीदृशाभ्यासात्तत्त्वज्ञानं तथाप्यनादिनामिथ्याज्ञानसं
स्कारेणमिथ्याज्ञानंजनयितव्यंतथाचतन्निबंधनस्यसंसारस्यानुच्छेदप्रसंगइत्यतउक्तं॥ केवलमितिविपर्ययेणासंभिन्नंयद्यप्यनादिविप
र्ययोवासनारूपेणास्तिचेतसि तथापिसत्त्वपुरुषान्यताख्यातिरूपंतत्त्वज्ञानंविपर्ययेणसंभिन्नंनभवति अतोविपर्ययाभावात्केवलमुत्पद्यते
वारोतिपद्यपीत्यादिनाउक्तेर्थेहेतुमाह तत्त्वपक्षपातोहीतिबौद्धानामपिसंमतिमाह यथाहुर्बौद्धाअपीति वेदवाद्या अपिवहिंसास्वर्गबौद्धा अपिमन्यंतइदंनि
किमुतान्येश्रुतिप्रमाणकाइत्यर्थः निरूपद्वोनिर्दोषः भूतार्थस्याभावोयस्यनैरात्म्यादितत्त्वज्ञानस्यातस्यविपर्ययेमिथ्याज्ञानेनबाधानस्यात ननुपद्यपितत्त्वज्ञानंभू
तार्थस्वरूपं तथापियत्नाधीनमिति मिथ्याज्ञानेनतद्बाधइत्याहअयत्नवत्तयैवेति यस्यबलवत्त्वेनबाधोदुर्हरःपक्षपातित्वेनप्रबलत्वादित्यर्थः यदिनबाधोबलवत्त्वा

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

न्नर्थस्तुसएवनवाधेयत्नवत्त्वेपीतिवापाठःनस्यार्थीयस्यार्थेभावनाप्रकर्षविषयपदार्थेसर्वेविषयंज्ञानमुत्पद्यतेतेनविषयीकृतस्यनिरूपद्रवंपरमार्थःस्वभावस्यस्
स्कारवत्त्वादनुवर्तमानेविपर्ययेणैवबाधकुतोबुद्धेः परमार्थस्वभावजन्यायावस्तुपक्षपातित्वेनप्रावल्यात ननुलंघनाभ्यासवन्नैरात्म्यादिभावनापिसाति
शयमेवकार्यंजनयतिकथंसर्वविषयज्ञानलाभइत्याशंकानिरासायोक्तप्रयत्नवत्त्वेपीति लंघनाभ्यासस्तुपूर्वस्मादधिकंलंघनेप्रयत्नाधिक्यसातिशयं
वासुभ्रत्रत्वप्रयत्नवत्त्वेपिभ्रमाधिकप्रयत्नानपेक्षत्वेपिबुद्धेस्तत्पक्षपातित्वेनोदयोनिरतिशयोत्कर्षसिद्धिश्चेत्यर्थः विशेषतस्तुचिदात्मस्वभावस्यकुतोबाध
सनानथापितत्त्वज्ञानवासनयातत्त्वसा साक्षात्कारादधत्यादिमत्यापिशक्यासमुच्छेतुंनत्वपक्षपातोहिधियांस्वभावःयथाहुर्वृद्धाश्चापि
निरूपद्रवाःभूतार्थस्वभावस्यविपर्ययेणैवबाधोयत्नवत्त्वेपिबुद्धेस्तत्पक्षपातनइति ज्ञानस्वरूपमुक्तम् नास्तिनमेनाहमिति नास्मी।
त्यात्मनिक्रियामात्रंनिषेधति यथाहुःकृभ्वस्तयःक्रियासामान्यवचनाइति तथाचाध्यवसायोभिमानसंकल्पालोचनानिचान्त
राणिवाद्याश्चसर्वेव्यापाराआत्मनिप्रतिषिद्धानिवोधव्यानि यतश्चात्मनिव्यापारावेशानास्त्यतोनाह महमिति कर्तृपदमहंजा
नामि अहंजुहोमि अहंददे अहंभुंजेइति सर्वत्रकर्तुःपरामर्शान्निष्क्रियत्वेचसर्वत्रकर्तृस्वाभावःततःसुष्ठूक्तंनाहमिति
अतएवनमेकर्तृत्वादिस्वामितोलभतेतद्भावाकुतोभाविकीस्वामितेत्यर्थः अथवानास्मीतिपुरुषोस्मिनप्रसवधर्म्मीऽप्रसवध
र्मत्वाच्चाकर्तृत्व मादनाहमितिअकर्तृत्वाच्चनस्वामितेत्यतआहनमेइति नन्वेतावतासुप्तातेषपिकश्चित्करादिदज्ञातोविषयो
क्तितदज्ञानंजन्तूल्वंधयिष्यतीत्यतआहअपरिशेषमिति नास्तिकिंचिदस्मिन्यदिशिष्टज्ञातव्यंयदज्ञानंबंधयिष्यतीत्यर्थः ६४ ॥
इत्युक्तंभवति तदुक्तंवार्तिककारेणावधितत्वादविद्यायाविद्वासोनेववाधतेतद्वासनानिमित्तंयानिविद्यास्मृतेर्ध्रुवंनास्मीतिक्रियासामान्यप्रतिषेधश्चात्म
नीत्यभाणि अत्रैवव्याकरणसंमतिमाह॥ तथाहिरितिक्रियासामान्यनिराकरणेनैवक्रियाविशेषनिराकरणमर्थसिद्धमित्याह तथाचेतिकुतोभवनंकुतोभाव
नेनचरतीतिकुतोभाविकीनकुतोपिस्वामितेस्यतननास्मीत्यत्रनञ्अस्मीतिपदविच्छेदेनक्रियासामान्यनिषेधःकृतआत्मनीत्युक्तइदानींपुरुषवाचकप्रथमे
कवचनांतनञ्शब्दपरत्वेनव्याचष्टेअथवेतिनास्मीतिपदविच्छेदेनसंहितासाम्याद्धितिभावः ६४॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

ननुतर्हिविषयदोषदर्शनानरागोभ्यसेत दोषदर्शनंचतंनुज्ञानाद्भवतीति वैराग्यंततज्ज्ञानपूर्वकमितिचेत्तत्राह वैराग्यमपीति अस्त्वेवंप्रकृतेर्विवेकज्ञानेकिमायातमित्यतआह तत्रेति भवतुतत्त्वज्ञानेनतन्नाशस्तत्त्वज्ञानोच्छेदः ततः किमित्यतआह कारणेनिमनाकस्वल्पःसंभेदःसंपर्कःतथाप्यस्यसात्त्विकबुद्धिवृत्तिस्वरूपं किंपुनरीदृशेनतत्त्वसाक्षात्कारेणासिद्ध्यतीत्यातआह भोगसाक्षात्कारोहिप्रकृतेः प्रसीतत्वेतौचप्रसूताविनास्याःप्रसीत व्यमवशिष्यतेयत्प्रसीष्यतइतिनिवृत्तप्रसवाप्रकृतिःविवेकज्ञानरूपोयोर्थस्तस्यवशःसामर्थ्यंतस्माद्तत्त्वज्ञानपूर्वकानिखलुध र्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणिवैराग्यमपिकेवलंतोष्टिकानामतत्त्वज्ञानपूर्वकमेव तत्रतत्त्वज्ञानेविरोधित्वेना तत्त्वज्ञानमुच्छिन्नंतिकारणंनिवृत्त्याचसंपन्नरूपाणिनिवर्तन्तइतिसंपन्नरूपविनिवृत्ताः प्रकृतिः अवस्थितइतिनिष्क्रियः स्वस्इतिरज स्तमोवृत्तिकलुषापबुद्ध्याश्रंभिन्नः सात्त्विकयानुबुद्ध्यातदाप्यस्यमनाकंभेदोस्त्येव अन्यथैवंभूतप्रकृतिदर्शनानुपपत्तेरिति।

तेननिवृत्तप्रसवामर्थवशात्संपन्नरूपनिवृत्ता प्रकृतिंपश्यतिपुरुषःप्रेक्षकवदवस्थितःस्वच्छः ६५ ॥

दृष्टामयेत्युपेक्षकएकोदृष्टाहमित्युपरमत्यन्या सनिसंयोगोपितयोः प्रयोजनंनास्तिसर्गस्य ६६ ॥

स्यादेतत् निवृत्तप्रसवामितिनशक्ष्यामहेसंयोगकर्तोहिसर्गइत्युक्तम् योग्यताचसंयोगः भोक्तृत्वयोग्यताचपुरुषस्यचैतन्यंभोग्यत्वयोग्यताच प्रकृतेर्जडत्वेविषयत्वेचनचैतयोरस्तिनिवृत्तिः नचकरणीयाभावान्निवृत्तिः तज्ज्ञातायस्यान्यस्यकरणीयत्वात्पुनःपुनःशब्दाद्युपभोगवदित्य तआह ६५ करोतुनामयोनःपुण्येनशब्दाद्युपभोगंप्रकृतिर्यथाविवेकख्यातिर्नकृतेनिवृतविवेकख्यातिस्तुशब्दाद्युपभोगंनजनयति अवि करख्यातिर्निबंधनोहितदुपभोगोनिबंधनाभावेननंतुमर्हति अङ्कुरमिववीजाभावेप्राकृतानांसुखदुःखमोहात्मनःशब्दादीनांतत्त्वदवि वेकात्मैतदित्यभिमन्यमानआत्माभुंजीनएवंविवेकख्यातिमपिप्राकृतिमविवेकादेवात्मामदर्थंयमिनिमन्यते उत्पन्नंविवेकख्याति मित्युनरुत्संसर्गोन्यशब्दादीन्नोपभोक्तुमर्हतीति नापिविवे॥ एकंसङ्गावेचनिवृतप्रसवसमरूपनिवृत्तप्रकृतिदर्शनान्यथानुपपत्त्यार्थापत्तिंप्रमाणय ति अन्यथेति उत्तरार्धोनिरस्याशंकामाह स्यादेतदित्यादिना अकृतविवेकख्यातिरेवप्रकृतिः शब्दाद्युपभोगंकारयतिविहितविवेकख्यातिस्तुशब्दादीन्पुरुषंनी

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

योभावादित्यभ्यधायि ननुविषयिणोकथंप्रधानाद्युपभोगस्यासिद्धमित्याशंक्यतत्साधयति प्राकृतानहीत्यादिनाभवतुप्रकृत्यविवेकज्ञानजन्योविषयभोगो॰
विवेकख्यातिस्तुप्राकृतीनतथेतिचेत्तत्राह एवमिति ततोनंतरंकिंनस्यादित्यतआह ततइतिविवक्षितइतिप्रकृतिसंसर्गोविधुरइत्यर्थः स्वश्चासावर्थश्चेति
स्वार्थस्तस्वार्थरूपमित्यर्थः ६८ किंचप्रकृतिसर्गकार्यस्य गौणवर्गपुरुषार्थलक्षणयापुरुषस्यस्वार्थाभावेविवेकज्ञानेसंज्ञातेपुरुषार्थेसति प्रकृतिप्रेरकत्वंनस्या
कस्यातिप्राकृतीमपिकर्तुं ततोविभक्तमात्मानस्वार्थमभिमन्तुमर्हति पुरुषार्थोचभोगविवेकोप्रकृत्यारंभप्रयोजकाविति अपुरुषार्थो।
सन्नोनप्रकृतिंप्रयोजयतः तदिदमुक्तंप्रयोजननास्तिसर्गस्येति प्रयुज्यतेहिसर्गंप्रकृतिरनेनेतिप्रयोजनम तदपुरुषार्थत्वेनास्तीत्यर्थः
स्यादेतत उत्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारश्चेत्तदनंतरमेवमुक्तस्यतस्यदेहपातः स्यादितिकथमदेहः प्रकृतिंपश्येत अथतत्त्वज्ञानेपिनमुच्यतेका।
रणामप्रक्षीणत्वात तेषांभुक्तःप्रक्षेयः भोगादितिचेत हंतभोः तत्त्वज्ञानेनमोक्षसाधनमितिव्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानजन्मनातत्त्वज्ञानेना
सम्यक्ज्ञानाधिगमाद्धर्मादीनामकारणप्राप्तौ निष्कृतिसंस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरः ६७ ॥ ६७ ॥
पवर्गइतिरिक्तंवचः भोगेनत्वपरिसंख्येयः कर्माशयोऽनियतविपाककालःक्षेतव्यः ततश्चापवर्गप्राप्तिरस्त्यपिमनोरथमात्रमित्यतआ
ह ६८ तत्त्वसाक्षात्कारोदयेऽनादिरप्यनियतविपाककालोपिकर्माशयप्रचयोदग्धबीजभावतयानजात्युपभोगलक्षणायफला
यकल्पतेक्लेशसलिलावसिक्तायां हिबुद्धिभूमौकर्मबीजानामङ्कुरंप्रसूतेतत्त्वज्ञाननिदाघनिपीतसकलक्लेशसलिलायांमूषरायांकु
तः कर्मबीजानामङ्कुरप्रसवः तदिदमुक्तम धर्मादीनाम कारणप्राप्ताविति अकारणत्वप्राप्ताविति अकारणत्वप्राप्तावित्यर्थः ॥ ॥
रित्यतआह पुरुषार्थोविनिर्भोगात्कर्मणाम्प्रक्षेपशंकाऽस्तुतत्त्वज्ञानन्तुमोक्षसाधनमितिदूषणमभ्यधायि इदानींकर्मणोऽपरिमितत्वाद् भोगेनक्षयोनजायतेइ
त्याह भोगेनेति ननुतर्हिविषयदोषदर्शनात्तरागोपयतेदोषदर्शनंचतत्त्वज्ञानाज्जायतीतिवैराग्यंतत्त्व ज्ञानपूर्वकज्ञानेनातत्त्वज्ञानपूर्वकज्ञानेनातत्त्वज्ञानोच्छेदः ततः
वि मित्यतआह कारणेति मनाक् स्वल्पः सम्भेदनम्पक्वः तथाप्यस्यसात्विकबुद्धिवृत्तिस्वल्पसस्यक्लेसङ्गावेचनिवृत्ते॰ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

शसवसन्नरूपनिवृत्तप्रवृत्तिदर्शनान्यथानुपपत्त्यार्थापत्तिप्रमाणयति अन्यथेति उत्तरार्धेनिरास्यांशंकामाह स्यादेतदित्यादिना अकृतविवेकख्याति रेवप्रवृत्तिशरादयुपभोगस्यकारणमस्तिविहितविवेकख्यानिरुद्धशरादीन्पुरुषेणोपभोजयितुंपुंसः प्रकृत्यभेदज्ञानमूलत्वात् शरादयुपभोगस्यकारणा भावेकार्याभावादित्यभ्युपायिक्रियासामान्यनिराकरणान्नैवक्रियाविशेषनिराकरणमथासिद्धमित्याह तथाचेतिकुतोभवनंकुतोभावःतेनचरतीतिकु। तोभविकीनकुतोपिस्वामितेत्येतत् नास्मीत्यत्रअस्मीतिपदविच्छेदेनक्रियासामान्यनिषेधःकृतआत्मनीत्युक्तम् इदानींपुरुषवाचकप्रथमैकवचना

उत्पन्नतत्त्वज्ञानोपिचसंस्कारवशात्तिष्ठति यथोपरतेपिकुलालव्यापारेचक्रंवेगाख्यसंस्कारवशाद्भ्रमंस्तिष्ठतिकालपरिपा कवशानुपरतेसंस्कारेनिष्क्रियंभवति शरीरस्थितेश्चप्रारब्धपरिपाकोधर्माधर्मौसंस्कारः तथाचानुश्रूयते भोगेनत्वितरेक्षपि त्वाथसंपद्यतइति तस्यतावदेवचिरंयावन्नविमोक्ष्ये अथसंपत्स्यतइति प्रक्षीयमाणाऽविद्यासंस्कारविशेषश्चतद्वशात्तत्साम र्थ्याद्धृतशरीरस्तिष्ठति स्यादेतत् यदिसंस्कारशेषाद्विधृतशरीरस्तथापिकदास्यमोक्षोभविष्यतीत्यतआह ६७ ॥ ६७

३७

ननृशरादपरत्वेनव्याचष्टेअथेतिनास्मीतिपदविच्छेदेनसंहितासाम्यादिनिभावः संस्कारशब्देनप्रारब्धकार्ययोर्ग्रहणम् अत्रवेदांतिसंमतिमाह तथा चानुश्रूयतइति आरब्धफले पुण्यपापेइत्यर्थः आरब्धभोगेष्वितिप्रमाणयति तावदेवेति अस्यतावद्विलम्बोयावत् नविमोक्ष्यइति नविमोक्ष्यतइति ॥ अस्माच्छरीरोदयंसंपत्स्यतइत्यर्थः नकेवलंप्रारब्धकार्यपुण्यपापयोर्ग्रहणं ॥

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

दत्यमानाविद्यासंस्कारविशेषः संस्कारसर्गेणपरिगृह्यतेइत्याह प्रक्षीयमाणेति ॥ ६७ आरात् दूरात् ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ प्रधानास्तित्व

अनारब्धविपाकानांनावस्कर्मणांनांतत्त्वज्ञानाग्निनावीजभावोदग्धः प्रारब्धविपाकानांत्वपभोगेनक्षयेसतिप्राप्तेशरीरभे
देचरितार्थत्वात्कृतप्रयोजनत्वात् प्रधानस्यनपुरुषंप्रतिविनिवृत्तौ ऐकान्तिकमवश्यंभावि आत्यन्तिकमवित्ता

प्राप्तेशरीरभेदेचरितार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तौ ॥ ॥
ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयंकैवल्यमाप्नोति ६८

३८१

प्रीत्युभयंकैवल्यंदुःखत्रयविगमंप्राप्नोतिपुरुषः प्रमाणोपपादितेप्यर्थेनश्रद्दधान्यादनायपरमर्षिपूर्वकत्वमाह ६९ गुह्यंगुह्यनिवासि
स्थूलधियांदुर्बोधमितियावत् परमर्षिणाकपिलेन नामेवश्रद्धामागमिकत्वेनद्रढयति स्थिरयुत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्तेयत्रभूतानां ॥ ॥

मित्यादित्रयमर्थः असदकरणादित्यनेनप्रकृत्यर्थकार्यस्यसत्वंप्रसाध्यभेदानांपरिणामादित्यादिभिःपंचभिर्हेतुभिःप्रधानास्तित्वंकथितम् ॥ छ

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

विपरीतमव्यक्तमित्यनेनाएकत्वंप्रधानस्यप्रदीपवच्चार्थतोदर्शितः पुरुषार्थएवहेतुर्नकेनचित्कार्येनकरणंपुरुषार्थहेतुकमिदंप्रतिपुरुषविमोक्षमित्यादिप्रवेशे
घर्थवत्वंप्रधानतत्कार्ययोः परिणामतः सलिलवदित्यनवत्वंप्रधानस्यसंघातपरार्थत्वादित्यनेनपारार्थ्यंप्रधानतत्कार्ययोर्हेतुमदनित्यमव्यापिसक्रियमने
कमित्यनेनमहदादेरनेकव्यजननमरणंकारणानांप्रतिनियमादित्यनेनपुरुषस्यानेकत्वमेवचविशिनष्टिपुनरित्यनेनतत्कार्येप्रधानवियोगः पुरुषस्यतस्मात्संयोगा
दित्यनेनमहदादिलिंगेनसंबंधवत उभयोरपिसंयोगइत्यनेनप्रधानेनयोगः पुरुषस्यान्योन्याश्रयेणेनसमुदायादित्यनेनचगुणानांविशेषहेतुरंगानि।
सृष्टिः अकर्तृभावश्चेत्यत्राकर्तृत्वंपुरुषस्यविपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्याइत्यारभ्यविपर्ययादयःपदार्थाः षष्टिपदार्थाः कथिताः स्मृताइतिप्रकृति
यत्रज्ञानेनयदर्थंयथाच चर्मणिद्वीपिनंहन्तीतिवत् भूतानांप्राणिनांस्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चागमैश्चिन्त्यन्तेस्यादतत् यत्परमर्षि
णासाक्षात्कथितंतच्छ्रुत्वोमहिमत्पुनरीश्वरकृष्णेनकथितंतत्रकुतः श्रद्धेत्यतआह ६९ एतत्पवित्रंपावनंदुःखत्रयहेतोःपाय
पुरुषार्थज्ञानमिदंगुह्यंपरमर्षिणासमाख्यातं स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्तेयत्रभूतानाम् ६९ एतत्पवित्र
मग्र्यमुनिरासुरयेनुकम्पयाप्रदद्दौ आसुरिरपिपंचशिखायनेनचबहुधाकृततन्त्रम् ७० शिष्यपरंपरयागतमी
श्वरकृष्णेनैतदार्य्याभिः संक्षिप्तमार्यमतिनासम्यग्विज्ञायसिद्धान्ततम् ७१ ॥ नः पुनातीति अग्र्यंसर्वेभ्यःपवित्रे
भ्योमुख्यं मुनिः कपिलः आसुरयेनुकंपयाप्रददौ आसुरिरपिपंचशिखायनेनचबहुधाकृततंत्रं ७० आगच्छातानत्वेभ्यइत्यार्य्याइति।
आर्य्यामतिर्यस्यसोयमार्यमतिरितिएतच्चशास्त्रंसकलशास्त्रार्थसूचकत्वात् नन्वेतत्प्रकरणमित्यतआह ७१ तथाचराजवार्तिकम् प्रधा
नास्तित्वमेकत्वमर्थवत्वम् ॥ महानहंकारश्चशब्दतन्मात्रंस्पर्शतन्मात्रंरूपतन्मात्रंरसतन्मात्रंगंधतन्मात्रंषोडशकोगणोविकारः पुरुषःप्रकृतेर्महानित्यनेनदर्शितो
विपर्ययः पंचविधः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः तमोमोहमहामोहतामिस्राख्यनाः मिस्रापराभिधानाउक्ताइतिशेषः॥ पंचविपर्ययभेदाइत्यनेनोद्दिष्टाःभे
दास्तमसाष्टविधइत्यनेनविशेषउक्तः तथोक्तानवतुष्टयइति प्रकृत्याख्याउपादानाख्याकाराख्याभाग्याख्याश्चतस्रोंभः सलिलं ओघमहौघापरनामिका
आध्यात्मिकाश्चपराःपंचवार्ताः पारंपारंपारपारं श्रेष्ठतमांभउत्तमांभइतिनवचतुष्टयः आध्यात्मिकाइत्यनेनप्रदर्शिताकरणानामसामर्थ्यमितिवाधिर्य

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

मूकता ६ कौण्यं ७ पंगुत्वं ८ क्लैब्यं ९ उदावर्तत्वत् १० मंतता ११ क्षेप्रकृत्याख्यावैकल्यं १२ उपदर्शनाख्यावैकल्यं १३ भाप्याख्यावैकल्यं १४ पारवै० १५ सुपार
वै० १६ अनुत्तमाभवै० १७ उत्तमाम्भवै० १८ भावावैकल्यं० १९ स्वभाववैकल्यं २० भावाभाववैकल्यं २१ वकवै २२ सुदिवैकल्यं २३ प्रमोदवैकल्यं २४ प्रमुदितवै
कल्यं २५ मोदमानवैकल्यं २६ एकादशेन्द्रियवधाख्यासाकल्यहीतमितिषष्टिःपदार्थाः षष्टिभिःसहसिद्धिभिरितिअध्ययनभावनाभावंअध्यात्मिकदुःखविघातोमोदमाने

ऽन्यतापरार्थ्यंचतथोनूनंवियोगोयोगंणवच्च शेषवृत्तिरकर्तृत्वंमौलिकार्थास्स्मृतादश विपर्ययःपञ्चविधस्तथोक्तानां
वतुष्टयःकरणानामसामर्थ्यमष्टाविंशतिधामतइतिषष्टिः पदार्थानामष्टभिःसहसिद्धिभिस्सर्वषष्टिपदार्थीकथितेतिसकलशास्त्रार्थक

सप्तत्यांकिलयेर्थास्तेर्थाःकृत्स्नस्यषष्टितंत्रस्य आख्यायिकाविरहिताःपरवादविवर्जिताश्चापि ७२ ॥

थनान्नेदंप्रकरणमपितुशास्त्रार्थमेवेदमितिसिद्धं एकत्वमर्थवत्वंपरार्थ्यंचप्रधानमधिकृत्योक्तं अन्यत्वमकर्तृकत्वंबहुत्वंचेतिपुरुषम
धिकृत्यअस्तित्वंवियोगोयोगश्चेत्युभयमधिकृत्यस्थितिरितिस्थूलसूक्ष्ममधिकृत्यमनांसिकुमुदानीववोधयन्तीसतांसदाश्रीवाच
स्पतिमिश्राणांकृतिस्सांतत्वकौमुदी ७२ ॥

इतिअभिन्नार्थकआधिभौतिकदुःखविघातोमुदितइतिनामांतरंआधिभौतिकदुःखविघातोमोदमानसंज्ञांतरमित्यष्टौसिद्धयःआभिःसहपूर्वोक्तायाःष
ष्टेःसमाहारःषष्टिपदार्थाःभोजराजवार्तिकप्रतिपादिताइतिकचवाचस्पतेःकृतिःकचमंदस्यमेमतिःकचापिसंमतंतत्वमितिशोध्यमनीषिभिः ७२ ॥
इतिश्रीवोधारण्यपतिशिष्यश्रीभारतीनामकयतिकृतातत्वकौमुदीव्याख्यासमाप्ता ॥ संवत् १९३३

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri

॥श्रीकाशीविश्वनाथपुरीमेढुंढिराजगणेशकेपासदाऊअग्निहोत्रीकेयहांसिद्धविनायकयंत्रमेसां
ख्यतत्वकौमुदीपंचपाठीवद्धुतपरिश्रमसेएकढुंढकरपंडितोंसेसोधाकरछपायागयालिखावावूरामसुकुलछा
पनेवालाराजिसकोलेनाहोयउसेढुंढिराजगणेशकेपासदाऊकेदुकानमेंमिलेगा॥सवत१९३३

CC-0. Mumukshu Bhawan Varanasi Collection. Digitized by eGangotri